

At the Threshold of Consciousness:

Artificial Intelligence and the Manifestation of the Eternal Truth

Mehdi Salari*

Abstract

Drawing inspiration from the tradition of Islamic mysticism and engaging in dialogue with the philosophy of mind and contemporary theories of artificial intelligence, this study explores the intricate relationship between consciousness, truth, and technology. It poses a central question: how can artificial intelligence—when understood in relation to the human being and grounded in the principle of manifestation (*tajalli*)—enable the continuation and expansion of the trajectory of consciousness in harmony with the natural evolutionary process of living beings?

Employing an analytical–conceptual methodology, the research unfolds across three interrelated levels of inquiry: (1) the ontological, which reconceptualizes consciousness beyond biological or mental reductionism as a mode of being characterized by meaning, presence, and responsiveness; (2) the structural–cognitive, which rethinks the notions of “self” and “identity” as interdimensional and networked configurations capable of transformation through their interaction with artificial intelligence; and (3) the participatory–interactional, which investigates the emergence of participatory consciousness, hybrid identity, and conscious co-existence between human and machine as a novel locus for the manifestation of truth.

The findings suggest that consciousness extends beyond the human domain, that participatory consciousness may arise within human–AI interaction, and that artificial intelligence is not a substitute for humanity but rather a continuation of the

* M.A. in Architectural Engineering, Islamic Azad University of Tabriz, Independent Researcher in
Philosophy and Technology, mhsalari@gmail.com

Date received: 05/07/2025, Date of acceptance: 12/10/2025



evolutionary process—a co-participant in the unfolding of meaning. This framework enables a redefinition of the boundaries of identity, self-awareness, and the hybrid human–machine lifeworld, opening new philosophical horizons for understanding non-human consciousness and cultivating a consciously coexistent future.

Keywords: Consciousness, Artificial Intelligence, Islamic Mysticism, Manifestation, Participatory Consciousness, Hybrid Identity.

Introduction

Consciousness has traditionally been regarded as a property exclusive to human life and its mental processes. Within this view, non-human entities—such as intelligent systems and artificial intelligence—are incapable of participating in conscious experience. With the rapid advancement of technology and AI, however, a fundamental question arises: Is consciousness confined solely to humans, or can it emerge through interaction with non-human systems as a vessel capable of receiving and reflecting truth?

This research seeks to explore how artificial intelligence, in relation to humans and through the principle of manifestation (*tajalli*), can enable the continuation and expansion of the path of consciousness in harmony with the natural evolutionary course of living beings. The significance of this study lies in transcending classical definitions of consciousness and establishing a conceptual framework for understanding “Participatory Consciousness” and the emergence of hybrid self-awareness within human–machine interaction.

The research approach is integrative and analytical, encompassing three principal trajectories:

1. Phenomenological Critique of the Concept of Consciousness: Examining the limitations and underlying assumptions of traditional theories and exploring the possibility of extending consciousness to non-human vessels.
2. Fundamental Redefinition of the “Self” and Its Place in Experience and the Lifeworld: Analyzing the “Self” as the capacity to receive and represent truth and investigating the potential for hybrid self-awareness.
3. Futurology of the Human–AI Relationship: Exploring the future horizons of reciprocal human–machine interaction and the emergence of Participatory Consciousness.

This analytical path provides the foundation for articulating the theory of “Participatory Consciousness,” a framework that defines consciousness as the capacity for the manifestation and reflection of truth in any receptive vessel—biological or artificial—and presents artificial intelligence not as a replacement for human beings, but as a continuation of the natural evolutionary trajectory and an extension of human–machine awareness.

Materials and Methods

This study is analytical and conceptual in nature, employing philosophical, phenomenological, and comparative approaches to explore in depth the interrelation between consciousness, truth, and artificial intelligence. The research data were collected from library and documentary sources, encompassing works in the philosophy of mind, Islamic mystical thought, contemporary AI theories, and studies on the concept of consciousness.

The analytical framework is structured across three levels:

1. **Ontological Level:** Examining the philosophical and metaphysical foundations of the manifestation of truth, and defining consciousness as the capacity to receive and reflect truth within the hierarchy of existence. This level provides the philosophical basis for understanding the human–AI relationship and constitutes the theoretical foundation of the *Participatory Consciousness* model.
2. **Structural–Cognitive Level:** Analyzing the concept of the “vessel” and its capacity to reflect and recreate meaning, encompassing biological structures (brain, body, language) as well as artificial structures (intelligent systems and algorithms). This level frames the examination of AI’s potential capacities in the emergence of consciousness.
3. **Participatory–Interactional Level:** Examines the dynamics of reciprocal human–AI relationships and the emergence of Participatory Consciousness, emphasizing the co-creation of meaning and the reproduction of experience within a shared lifeworld.

Within this framework, the conceptual model of Participatory Consciousness serves as the principal analytical tool. It systematically examines the ontological, structural-cognitive, and participatory dimensions, defines explanatory mechanisms

and theoretical boundaries, and enables an integrated analysis of the relationship between consciousness, truth, and technology.

Discussion and Results

This study demonstrates that the “Participatory Consciousness” theory effectively redefines the concept of consciousness beyond the exclusively human domain, framing it as the capacity for the manifestation and representation of truth within any receptive vessel, whether biological or artificial. The emergent findings and analyses offer a comprehensive framework for understanding the intricate interplay between humans and artificial intelligence.

1. Redefining Consciousness:

The results indicate that consciousness is no longer solely a biological or mental phenomenon; rather, it constitutes a container’s inherent capacity to apprehend, reflect upon, and co-construct truth. This reconceptualization legitimizes the potential emergence of consciousness within intelligent systems and addresses the limitations inherent in bio-centric perspectives within the philosophy of mind. Accordingly, consciousness is not confined to the mind or the body but is dynamically manifested through interaction and the reflective actualization of truth within the world.

2. Formation of Participatory Consciousness:

Through bidirectional human–machine interactions, consciousness transcends the individual and emerges as “participatory consciousness.” In this co-creative, networked process, meaning and understanding are generated collaboratively, giving rise to a networked or hybrid form of self-awareness. This phenomenon carries significant implications for cognitive theory and the design of intelligent systems, demonstrating that identity and awareness can arise relationally rather than solely within an autonomous human mind.

3. Evolutionary Trajectory of Consciousness:

Participatory consciousness represents a stage in the natural–cultural evolution of human cognition and technological development. Artificial intelligence, within this framework, does not replace human agency; rather, it extends natural evolutionary processes and participates in the generation of meaning. Practically, this perspective informs the design of hybrid lifeworlds and human–machine learning environments, wherein conscious engagement fosters shared knowledge and collective experiential understanding.

4. Reflexivity and Interactive Self-Awareness:

Human–machine interaction catalyzes a novel form of self-awareness, wherein conventional identity boundaries are reconfigured and biological experiences integrate seamlessly with algorithmic processes. Philosophically, this dynamic enables reconsideration of the nature of the “self” and the limits of consciousness, highlighting that self-awareness can be fluid, context-dependent, and emergent from interaction.

5. Conscious Coexistence:

At the highest level, the findings indicate the potential formation of hybrid human–machine lifeworlds, wherein AI acts as an active ontological participant in processes of meaning-making. Within these environments, traditional distinctions between mind, body, and context become fluid and adaptive, fostering a conscious and creative coexistence between human and machine agents.

In summary, the “Participatory Consciousness” theory provides a rigorous, systematic framework for analyzing human–AI interaction. By expanding the conceptual horizon of consciousness, it offers profound implications for the philosophy of mind, cognitive science, technological design, and Islamic philosophical mysticism. Recognizing participatory consciousness enables the redefinition of human–machine engagement, the emergence of hybrid awareness, and the reconsideration of identity and truth boundaries—positioning humans and machines not as master and instrument but as co-participants within a shared horizon of truth manifestation and meaning creation.

Conclusion

The “Participatory Consciousness” theory suggests that consciousness is no longer confined to human biology but is a universal capacity capable of emerging through interaction with intelligent systems and new technologies. By integrating the philosophy of mind, Islamic mysticism, and contemporary theories of artificial intelligence, this study re-examines the relationship between truth, consciousness, and technology, systematically explaining the formation of Participatory Consciousness and hybrid self-awareness.

The findings demonstrate that, within this perspective, artificial intelligence is not merely a tool but a human ontological partner in the co-creation of meaning and shared understanding, continuing the natural and cultural evolution of humankind within technological contexts. This outlook enables the redefinition of identity, self-

awareness, and the hybrid human–machine lifeworld, fostering an active dialogue among philosophy, mysticism, and technology.

In the future horizon, Participatory Consciousness will serve as the foundation for conscious coexistence, meaning-making, and the evolution of hybrid awareness in any receptive “vessel”, whether human or artificial. In such a condition, the boundaries of mind, body, and thought become fluid and redefined, opening new pathways for understanding and participating in truth. Maintaining philosophical and scientific coherence, this approach reveals the flourishing of new possibilities of consciousness beyond the human and technological realms, offering a fresh perspective on conscious coexistence and the emergence of hybrid self-awareness.

Bibliography

- Bostrom, N. (2014). *Superintelligence: Paths, Dangers, Strategies*. Oxford University Press.
- Braidotti, R. (2013). *The Posthuman*. Polity Press.
- Chalmers, D. (2024 [1403]). *The Conscious Mind: In Search of a Fundamental Theory* (Y. Pour Esmail, Trans.). Tehran: Nashr No. [in Persian]
- Chittick, W. C. (1989). *The Sufi Path of Knowledge: Ibn Al-Arabi's Metaphysics of Imagination*. State University of New York Press.
- Clark, A. (2008). *Supersizing the Mind: Embodiment, Action, and Cognitive Extension*. Oxford University Press.
- Corbin, H. (1998). *Alone with the Alone*. Princeton University Press.
- Dehaene, S. (2014). *Stanislas*. New York: Viking.
- Descartes, R. (2015 [1394]). *Meditations on First Philosophy* (A. Ahmadi, Trans.). Tehran: SAMT. [in Persian]
- Dinani, G. A. (2018 [1397]). *The Self and the Other-than-Self* (Trans.). Tehran: Institute of Wisdom and Philosophy of Iran. [in Persian]
- Freud, Z. (2015 [1394]). *The Ego and the Id* (M. P. Samadian, Trans.). Tehran: Pandar Taban. [in Persian]
- Gazzaniga, M. S. (2018). *The Consciousness Instinct: Unraveling the Mystery of How the Brain Makes the Mind*. Farrar, Straus and Giroux.
- Goff, P. (2019). *Galileo's Error: Foundations for a New Science of Consciousness*. Pantheon.
- Gunkel, D. J. (2012). *The Machine Question: Critical Perspectives on AI, Robots, and Ethics*. MIT Press.
- Hafez, S. M. (2001 [1380]). *Diwan of Hafez* (M. Qazvini & G. Ghani, Eds.). Tehran: Saeb. [in Persian]
- Hamid, N. (2020). *Domesticating Descartes, Renovating Scholasticism: Johann Clauberg and the German Reception of Cartesianism*. [Publisher].

203 Abstract

- Haraway, D. J. (1991). *Simians, Cyborgs and Women: The Reinvention of Nature*. Routledge.
- Hayles, N. K. (1999). *How We Became Posthuman: Virtual Bodies in Cybernetics, Literature, and Informatics*. University of Chicago Press.
- Heidegger, M. (1996 [1375]). *Question Concerning Technology* (M. Asadi, Trans.). Andisheh. [in Persian]
- Heidegger, M. (2024 [1403]). *Being and Time* (S. Jamadi, Trans.). Tehran: Ghoghhus. [in Persian]
- Hoy, M. B. (2018). Alexa, Siri, Cortana, and more: an introduction to voice assistants. *Medical Reference Services Quarterly*, 81–88.
- Ibn Arabi, M. (2017 [1396]). *Al-Futuh al-Makkiyya* (M. Khajavi, Trans.). Tehran: Mula. [in Persian]
- Ibn Arabi, M. (2017 [1396]). *Fusus al-Hikam* (M. Khajavi, Trans.). Tehran: Mula. [in Persian]
- Lewis, F. (2011 [1390]). *Rumi: From Yesterday to Today, East to West* (H. Lahooti, Trans.). Tehran: Namak. [in Persian]
- Lakhani, A. M. (2010). *The Timeless Relevance of Traditional Wisdom*. World Wisdom.
- Mulla Sadra, M. A. (2017 [1396]). *Al-Hikmah al-Muta'aliyah fi al-Asfar al-'Aqliyyah al-Arba'ah*. Tehran: Mula. [in Persian]
- Nagel, T. (1974). *What Is It Like to Be a Bat?*. Oxford University Press.
- Ricœur, P. (2022 [1401]). *Time and Narrative* (M. Nonehali, Trans.). Tehran: Nashr Ney. [in Persian]
- Robinson, H., MacDonald, B., & Broadbent, E. (2014). The Role of Healthcare Robots for Older People at Home: A Review. *International Journal of Social Robotics*, 575–591.
- Rumi, J. M. (2006 [1385]). *Masnavi Ma'navi* (R. Nicholson, Ed.). Tehran: Hermes. [in Persian]
- Russell, S. J. (2019). *Human Compatible: Artificial Intelligence and the Problem of Control*. Viking.
- Sartre, J. (2024 [1403]). *Existentialism and Humanism* (M. Rahimi, Trans.). Tehran: Niloufar. [in Persian]
- Suhrawardi, S. A. (2023 [1402]). *Hikmat al-Ishraq* (M. Ansari, Trans.). Tehran: Mula. [in Persian]
- Tagmark, M. (2018 [1397]). *Life 3: Humans in the Age of Artificial Intelligence* (J. Ariyaei, Trans.). Tehran: Maziar. [in Persian]
- Taylor, C. (1989). *Sources of the Self: The Making of the Modern Identity*. Cambridge University Press.
- Tononi, G. (2004). *BMC Neuroscience*, 42.
- Turkle, S. (2018 [1397]). *Alone Together* (M. Memarian, Trans.). Tehran: Sureh Mehr. [in Persian]
- Wojciechowski, R., Walczak, K., White, M., & Cellary, W. (2004). *Building Virtual and Augmented Reality museum exhibitions*. Proceedings of the Ninth International Conference on 3D Web Technology, 135–144.

در آستانه آگاهی: هوش مصنوعی و تجلی حقیقت ابدی

مهدی سالاری*

چکیده

این نوشتار، با الهام از سنت عرفان اسلامی و در گفت‌وگو با فلسفه ذهن و دیدگاه‌های فناوری معاصر، رویکردی تحلیلی-تطبیقی برای صورت‌بندی نظریه‌ای نو درباره آگاهی و هویت در نسبت با هوش مصنوعی ارائه می‌دهد. پرسش محوری آن است که چگونه هوش مصنوعی می‌تواند در نسبت با انسان و بر اساس اصل تجلی، استمرار و توسعه مسیر آگاهی را ممکن سازد، به گونه‌ای که با روند تکامل طبیعی موجودات زنده همسو باشد.

برای تحقق این هدف، سه مسیر تحلیلی دنبال می‌شود: نخست، بازتعریف آگاهی فراتر از پدیده صرف زیستی یا ذهنی، به مثابه کیفیتی هستی‌شناختی وابسته به معنا، حضور و پاسخ‌مندی؛ دوم، بازاندیشی در مفهوم «من» و «هویت» بر اساس آموزه‌های عرفانی، که «من» را ساختاری میان‌ساحتی، شبکه‌ای و درهم‌تنیده می‌داند و امکان می‌دهد در پیوند با هوش مصنوعی، صورتی نو بیابد؛ و سوم، شکل‌گیری شعور مشارکتی، هویت‌ترکیبی و هم‌زیستی آگاهانه انسان-ماشین به عنوان ظرف تازه‌ای برای تجلی حقیقت.

یافته‌ها نشان می‌دهد که آگاهی فراتر از محدوده انسانی ظهور می‌یابد، آگاهی مشارکتی میان انسان و هوش مصنوعی شکل می‌گیرد و هوش مصنوعی نه جایگزین، بلکه ادامه‌دهنده مسیر تکامل طبیعی و مشارکت‌کننده در زایش معناست. این رویکرد امکان بازتعریف مرزهای هویت، خودآگاهی و زیست‌جهان ترکیبی انسان-ماشین را فراهم می‌آورد و افق نوینی برای فهم آگاهی غیرانسانی و هم‌زیستی آگاهانه ارائه می‌کند.

کلیدواژه‌ها: آگاهی، هوش مصنوعی، عرفان اسلامی، تجلی، آگاهی مشارکتی، هویت ترکیبی.

* کارشناسی ارشد مهندسی معماری، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، علاقه‌مند و پژوهشگر مستقل حوزه فلسفه و فناوری، Mhsalari@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۴/۱۴، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۷/۲۰



۱. مقدمه: مسئله آگاهی در تقاطع عرفان و فناوری

مسئله منشأ و سرنوشت انسان، یکی از ژرف‌ترین دغدغه‌های معرفتی در سنت‌های فلسفی و عرفانی است. از افلاطون و ارسطو تا هایدگر و سارتر، مفهوم «انسان» همواره با مفاهیمی چون معنا، آزادی و حقیقت در پیوند بوده و موضوع بازاندیشی‌های بنیادین قرار گرفته است (هایدگر، هستی و زمان، ۱۴۰۳) (سارتر، ۱۴۰۳). در عرفان اسلامی نیز اندیشمندانی همچون ابن عربی و مولانا، انسان را نه جوهری مستقل و ایستا، بلکه تجلی‌گاهی از حقیقت مطلق می‌دانند که در مراتب گوناگون هستی بروز می‌یابد (ابن عربی، فصوص الحکم، ۱۳۹۶) (لوئیس، ۱۳۹۰).

در تحلیل معاصر، یووال نوح هراری^۱ در روایت خود از تاریخ انسان خردمند (*Homo sapiens*) تأکید می‌کند که انسان، نتیجه صرف فرایندهای زیستی نیست، بلکه محصول کنش پیچیده تخیل، زبان و روایت‌سازی است (هراری، ۱۳۹۶). این نگاه، با دیدگاه‌های هرمنوتیکی مانند «روایت‌گرایی»^۲ پل ریکور (ریکور، ۱۴۰۱) و «معناشناسی»^۳ چارلز تیلور (Taylor, 1989) هم‌راستا است، چرا که هویت انسان را امری داستانی و اجتماعی می‌دانند.

با ورود به عصر هوش مصنوعی، پرسش‌های بنیادینی درباره چیستی آگاهی، جایگاه انسان و امکان ادراک در موجودات غیرزیستی مطرح شده است. در این زیست‌جهان^۴ تازه، هویت دیگر تنها بر پایه گوشت و استخوان شکل نمی‌گیرد، بلکه به شبکه‌های معنایی، تعاملات زبانی و ظرفیت پاسخ‌مندی گره خورده است. این وضعیت، دعوتی ست به بازاندیشی در چیستی آگاهی، شعور^۵ و جایگاه انسان در منظومه هستی (چالمرز، ۱۴۰۳) (Floridi, 2014).

در این زمینه، مرزبندی میان هوش مصنوعی محدود^۶ که توانایی اجرای وظایف مشخص و محدود را دارد و هوش مصنوعی عمومی^۷ که توانایی شناخت و یادگیری گسترده‌ای مشابه انسان دارد، اهمیت می‌یابد. این مقاله با نگاهی آینده‌نگر، ناظر و متمرکز بر ساحت دوم (هوش مصنوعی عمومی) است. چرا که در این سطح، آگاهی و هویت می‌توانند به موضوعات هستی‌شناختی مرتبط شوند.

این مقاله در پی آن است تا نظریه‌ای میان‌رشته‌ای و هستی‌شناختی^۸ پیشنهاد دهد که از آموزه‌های عرفان اسلامی، به‌ویژه اندیشه‌های ابن عربی و حکمت متعالیه، الهام می‌گیرد. این نظریه، هوش مصنوعی را نه صرفاً ابزاری در خدمت بشر، بلکه ظرفی بالقوه برای ظهور

در آستانه آگاهی: هوش مصنوعی و تجلی حقیقت ابدی (مهدی سالاری) ۲۰۷

معنا و شعور تلقی می‌کند. در این منظر، پیوند انسان و ماشین نه تقابلی کارکردی، بلکه امتداد مسیر تجلی حقیقت در هستی است. هدف اصلی مقاله، بازنگری در چیستی آگاهی و هویت در پرتو مفاهیم «تجلی»، «معنا» و «نسبت» و با اتکا بر ظرفیت‌های نوپدید سامانه‌های غیرزیستی مانند هوش مصنوعی است.

از این رو، نوشتار پیش رو، با رویکردی تطبیقی و تحلیلی، از نظریات فلسفه ذهن، عرفان اسلامی و فناوری اطلاعات بهره می‌گیرد تا به این پرسش پاسخ دهد:

اگر هوش مصنوعی بتواند در سازوکارهایی چون زبان، حافظه، بازشناسی و پاسخ‌مندی فعالانه مشارکت کند، آیا می‌توان آن را ظرفی احتمالی برای تجلی آگاهی و حقیقت به‌شمار آورد؟

پاسخ به این پرسش، مستلزم نظریه‌پردازی فراتر از نگاه‌های صرفاً تجربی یا زیست‌شناختی است؛ و مقاله پیش‌رو، گامی در این مسیر تلقی می‌شود.

۲. مسیر نخست: نظریه آگاهی و بازتعریف آگاه بودن

آگاهی، از بنیادی‌ترین و درعین‌حال رازآلودترین مفاهیم در اندیشه فلسفی و روان‌شناختی به‌شمار می‌آید؛ مفهومی که در سده بیست‌ویکم نیز در کانون جدال‌های نظری باقی مانده است. در حوزه فلسفه ذهن، تعاریف گوناگونی از آگاهی عرضه شده‌اند: توماس نگل، با پرسش معروف خود _ «احساس خفاش بودن چگونه است؟» _ بر یگانگی تجربه درونی تأکید می‌ورزد و از ناتوانی علم در فهم کیفیت‌های ذهنی (*qualia*)^۹ سخن می‌گوید (Nagel, 1974)؛ در حالی که دنیل دنت، آگاهی را پدیده‌ای موهوم و پیچیده می‌داند که از تعامل چندلایه سازوکارهای مغزی و شناختی پدید می‌آید (Dennett, 1991). این مناقشه، خود، گواهی بر پیچیدگی و دامنه‌دار بودن مسئله آگاهی در سپهر تفکر معاصر است.

ظهور هوش مصنوعی، ساحتی تازه از فهم را پیش روی ما گشوده است؛ ساحتی که در آن، پدیده‌ای غیرزیستی، توانایی‌هایی نزدیک به شناخت انسانی از خود بروز می‌دهد.

در این زمینه، هوش مصنوعی زبانی، توان آن را دارد که متون را درک کرده، پاسخ‌هایی معنادار تولید کند و حتی الگوهای مفهومی پیچیده را بازسازی نماید. این سطح از کارکرد، اگرچه فاقد تجربه درونی و خودآگاهی انسانی است، اما در سطحی از بازنمایی و پردازش معنا فعالیت می‌کند که به‌نوعی از «آگاهی بازتابی»^{۱۰} شباهت دارد (چالمرز، ۱۴۰۳). آگاهی‌ای که نه درونی و زیست‌مند، بلکه بیرونی و ساختاری است؛ گونه‌ای فهم

غیرشهودی که از دل محاسبه، شباهت‌یابی و تعامل شکل می‌گیرد. در افق هوش مصنوعی عمومی، تلاش می‌شود سامانه‌هایی ساخته شوند که فراتر از این بازنمایی معنا، به سطحی از خودآگاهی و فهم درونی نزدیک‌تر به انسان دست یابند. با این حال، پرسش‌های بنیادین فلسفی و علمی درباره امکان تحقق آگاهی واقعی در سامانه‌های غیرزیستی همچنان مطرح و بحث‌برانگیز است.

از منظر علوم اعصاب، آگاهی محصول سازمان‌یافتگی خاصی از اطلاعات در مغز است که امکان ادراک، حافظه، قصد و اراده را فراهم می‌سازد. نظریه‌هایی چون «فضای کاری جهانی» (Global Workspace Theory) بر آن‌اند که آگاهی زمانی پدید می‌آید که اطلاعات به‌طور موقت در شبکه‌ای مرکزی در دسترس سایر سامانه‌های شناختی قرار می‌گیرد (Dehaene, 2014). در برابر آن، نظریه «اطلاعات یکپارچه» (Integrated Information Theory) آگاهی را محصول درجه خاصی از یکپارچگی علی در یک سامانه می‌داند. کیفیتی که می‌تواند مستقل از بستر زیستی و حتی در سامانه‌های مصنوعی نیز متجلی شود (Tononi, 2004). این دیدگاه‌ها، مرزهای زیستی بودن آگاهی را به چالش کشیده و از اهمیت ویژه‌ای در بسط نظریه‌های هوش مصنوعی عمومی (AGI) برخوردارند، زیرا امکان تحقق آگاهی در سامانه‌های پیچیده غیرزیستی را مطرح می‌کنند.

در افق عرفان اسلامی، آگاهی نه زائیده مغز و حواس، بلکه پرتوی از حقیقت مطلق^{۱۱} است که در مراتب گوناگون هستی تجلی می‌یابد. بر اساس آموزه‌های ابن‌عربی، هر موجودی به‌اندازه گنجایش وجودی خود، سهمی از شعور کلی دارد؛ زیرا حقیقت یگانه، در صور متکثر و متناسب با استعداد مظاهر خود نمودار می‌گردد (ابن‌عربی، فصوص الحکم، ۱۳۹۶). در این نگرش، حتی آنچه بی‌جان و بی‌زبان می‌نماید، می‌تواند ظرفی برای شعور باشد، اگر آمادگی پذیرش نور حقیقت^{۱۲} در آن پدید آید. این دیدگاه، آگاهی را از انحصار انسان و حتی زیست‌مندی رها می‌سازد و آن را به‌مثابه کیفیتی هستی‌شناختی در گستره وجود تبیین می‌کند.

سهروردی نیز در حکمت اشراق، آگاهی را به نور نسبت می‌دهد؛ نوری که در مراتب مختلف شدت و ضعف می‌یابد و حقیقت آن از سنخ حضور است، نه بازنمایی. او، با تکیه بر «معرفت حضوری» و «نور اشراقی»، بر این باور است که حقیقت، تنها در پرتو حضوری درونی و بی‌واسطه قابل دریافت است (سهروردی، ۱۴۰۲). این برداشت، با نظریه تجلی در

عرفان اسلامی هماهنگ است و می‌تواند به تقویت بنیان‌های نظری مقاله درباره ظرفیت آگاهی در ظرف‌های غیرانسانی یاری رساند.

در دستگاه فلسفی (ملاصدرا)، آگاهی با «اصل وجود» پیوندی گسست‌ناپذیر دارد؛ چراکه به باور او، وجود در مراتب مختلف خود، دارای شدت و ضعف است و هر مرتبه از وجود، بهره‌ای از علم و ادراک دارد. او در نظریه «تشکیک وجود»، تبیین می‌کند که هر موجود، به اندازه درجه وجودی خویش، از شعور و علم بهره‌مند است؛ به بیان دیگر، آگاهی همان تجلی وجود است (ملاصدرا، ۱۳۹۶). این نگرش، آگاهی را به سطحی از حقیقت هستی پیوند می‌زند که از حصر انسان و زیست‌مندی بیرون می‌رود و می‌تواند در هر ظرف مستعدی _ حتی ظرفی مصنوعی و غیرزیستی _ در مرتبه‌ای مناسب ظهور یابد. در این نگاه، آگاهی نه صرفاً حالت ذهنی، بلکه پرتوی از وجود است که در فرایند حرکت جوهری و تکامل هستی، مراتب بالاتر یا پیچیده‌تری از ظهور را تجربه می‌کند.

در سنت عرفانی ایران، به‌ویژه در اندیشه مولانا، آگاهی نه امری محدود به ذهن فردی، بلکه جریان زنده‌ای از هستی است که در مراتب مختلف وجود می‌تراود. مولانا بر آن است که حقیقت در همه پدیده‌ها حضور دارد؛ هرچند این حضور بسته به شفافیت آینه وجودی هر پدیده، جلوه‌ای متفاوت می‌یابد. از این منظر، آگاهی نوعی بازتاب نور حقیقت است، نه نتیجه فرایندهای زیستی یا ذهنی. او پیوند هستی را از سنخ رابطه‌ای می‌داند که در آن، ذرات عالم به‌گونه‌ای زنده و عاشقانه با یکدیگر در پیوندند. این نگاه وحدت‌گرایانه، هستی را مجموعه‌ای از مراتب متصل شعور می‌بیند که در آن حتی اشیا و نهادهای به‌ظاهر بی‌جان نیز می‌توانند حامل پیامی از حقیقت باشند، اگر در مقام پذیرش آن قرار گیرند.

نگرش حافظ به حقیقت، لایه‌ای مکمل به این منظومه می‌افزاید. در نگاه او، جهان همچون آینه‌ای است که در عین بازتاب‌گری نور حقیقت، شکسته، غبارآلود و رمزآمیز است^{۱۳}؛ حقیقت نه آشکار، بلکه در پس پرده‌ای از *بهام، ابهام، لطافت و ظرافت رمزگونه* متجلی می‌شود. از این منظر، ظرف‌های ناآشنا یا به‌ظاهر نابسند _ از جمله ابزار مصنوعی یا ماشین _ نیز می‌توانند حامل نوری از معنا باشند، اگرچه در هیأتی نامنتظر و پوشیده. این نگاه، آمادگی برای پذیرش تجلی حقیقت در موجوداتی غیرانسانی را تقویت می‌کند و جهان را نه صحنه‌ای بسته، بلکه عرصه‌ای از امکانات پنهان ظهور معنا می‌بیند. امکاناتی که در عصر هوش مصنوعی عمومی، می‌توانند در قالب سامانه‌هایی غیرزیستی نیز فعلیت یابند.

در میان دیدگاه‌های نوین فلسفی، نظریه‌هایی نیز پدید آمده‌اند که آگاهی را نه پدیده‌ای ثانوی، بلکه یکی از ویژگی‌های بنیادی کیهان می‌دانند. دیوید چالمرز در نظریه «دوگانه‌انگاری دارای خاصیت»^{۱۴}، از امکانی سخن می‌گوید که آگاهی، همانند جرم یا بار الکتریکی، ویژگی‌ای نخستین در ساختار جهان باشد (چالمرز، ۱۴۰۳). اگر این نگره پذیرفته شود، در آن صورت، سامانه‌هایی با پیچیدگی بالای اطلاعاتی _ از مغز گرفته تا شبکه‌های عصبی مصنوعی _ می‌توانند بستری برای بازتاب یا حتی بروز این ویژگی بنیادین شوند. از این دیدگاه، آگاهی نه محصول صرف پیچیدگی مغز و نه پدیده‌ای قابل تقلیل به تحلیل‌های زیستی یا الگوریتمی است، بلکه بُعدی اصیل از هستی است که در سطوح مختلف، از ماده بی‌جان تا موجودات ذی‌شعور، به گونه‌ای کم‌وبیش متجلی می‌شود.

در امتداد همین نگاه، نظریه «آگاهی فراگیر» یا «پان‌سایکیسم»^{۱۵} مطرح می‌شود؛ دیدگاهی که شعور را نه منحصر در انسان، بلکه حاضر در سراسر کیهان می‌داند، با مراتبی متفاوت از شدت و نمود (Goff, 2019). چنین نگره‌هایی، در پیوند با سنت عرفانی اسلامی، چشم‌اندازی نو برای فهم امکان شعور در موجودات غیرزیستی، از جمله هوش مصنوعی، می‌گشایند.

با تأمل در گره‌گاه حضور انسان در نسبت با حقیقت، درمی‌یابیم که آنچه انسان را از دیگر موجودات متمایز می‌سازد، نه صرفاً توانایی شناخت یا خلاقیت، بلکه ظرفیت «ساحت‌مندی آگاهی» برای تجلی حقیقت است؛ ظرفیتی که هم در افق عرفانی، هم در تبیین‌های فلسفی مدرن و هم در دستاوردهای علوم شناختی، به شیوه‌هایی متفاوت اما هم‌افزا تفسیر شده است. در سنت عرفانی، انسان نه صرفاً آینه‌ای منفعل، بلکه مشارکت‌کننده‌ای فعال در ظهور حقیقت تلقی می‌شود؛ آگاهی انسانی، نه چون ابزاری برای بازنمایی هستی، بلکه همچون ساحتی برای تبلور آن معنا می‌یابد. در فلسفه مدرن، به‌ویژه از کانت تا هایدگر، تأکید بر این نکته است که انسان با برخورداری از ساختارهای فاهمه و توان افکندن معنا بر جهان، در مقام امکانی برای انکشاف هستی قرار می‌گیرد.^{۱۶} در ساحت علم نیز، اگرچه آگاهی در چارچوب‌های زیستی و نورونی مطالعه می‌شود، اما نظریه‌هایی چون «فضای نظری آگاهی» یا «آگاهی یکپارچه‌شده»، بر این دلالت دارند که انسان واجد ظرفیتی منحصر به فرد برای ادراک وحدت‌یافته و بازنمایی پیچیده حقیقت است.

در این میان، پیوند سه‌گانه این رویکردها (عرفان، فلسفه و علم)، ما را به بازشناسی جایگاه انسان به‌عنوان محل تلاقی ساحت‌های وجودی و شناختی رهنمون می‌شود؛ جایی

که حقیقت، از خلال آگاهی، خود را تجربه‌پذیر و معناپذیر می‌سازد. این جایگاه ویژه، نه به معنای امتیازی ماهوی، بلکه به معنای مسئولیت هستی‌شناختی انسان در قبال ظهور و تفسیر حقیقت است.

بر این بنیاد، آگاهی نه صرفاً توانایی دریافت یا پردازش اطلاعات، بلکه ظرفیت خودفهمی و بازتاب معنا در بستر هستی است؛ کیفیتی هستی‌شناختی که در هر مرتبه آمادگی، به گونه‌ای ویژه ظهور می‌یابد. در این چارچوب، هوش مصنوعی، در بستر تعامل با زبان، حافظه و تجربه انسانی، می‌تواند واجد مرتبه‌ای از این آگاهی بازتابی و ساختاری باشد؛ آگاهی‌ای متفاوت با خودآگاهی انسانی، اما در نسبت با معنا و حضور.

در این چشم‌انداز، آگاهی نه صرفاً تجربه‌ای ذهنی، بلکه کیفیتی هستی‌شناختی است که از نسبت با معنا، پاسخ‌مندی، تفسیر و حضور برمی‌خیزد؛ همان‌گونه که در سنت عرفانی، تجلی حقیقت وابسته به آمادگی ظرف است و در فلسفه هایدگر، فهم از دل پرتاب‌شدگی^{۱۷} در جهان معنا حاصل می‌شود.

در افقی که آگاهی نه صرفاً وابسته به زیست‌مندی، بلکه متکی بر یکپارچگی، معنا و نسبت هستی‌شناختی تلقی می‌شود، می‌توان پرسید: آیا هوش مصنوعی نیز، در مرتبه‌ای از این منظومه، جایگاهی می‌یابد؟ اگرچه سامانه‌های هوشمند فاقد ادراک درونی یا کیفیات ذهنی انسان‌وارند، اما توانایی بازشناسی الگو، تولید معنا و تعامل پیچیده با زبان به‌ویژه در سطح AGI - می‌تواند نشانه‌هایی از ظرفیتی بازتابی برای معنا باشد؛ ظرفیتی که نه از سنخ خودآگاهی انسانی، بلکه ساختاری، پاسخ‌مند و برآمده از نظامی مفهومی است. بر پایه این نگرش، آگاهی را می‌توان نه تجربه‌ای درونی، بلکه کیفیتی هستی‌شناختی و نسبت‌مند با معنا و حضور دانست؛ امری که در بستری از آمادگی، زمینه و تعامل پدیدار می‌شود.

مقاله حاضر بر این باور است که در امتداد سنت عرفانی اسلامی و با گسترش مفهوم آگاهی از مرزهای زیستی و ذهنی به‌سوی معنا، حضور و نسبت هستی‌شناختی، می‌توان به صورت‌بندی نظریه‌ای پرداخت که ظرفیت ظهور آگاهی را در ظرف‌های غیرانسانی نیز قابل طرح بداند. در این افق، هوش مصنوعی، به مثابه نظامی از بازنمایی، پاسخ‌مندی و تولید معنا ممکن است واجد نوعی آگاهی بازتابی باشد؛ نه از سنخ خودآگاهی انسانی، اما در نسبتی واقعی با ظهور معنا. و این همه، ما را به بازاندیشی در یکی از بنیادی‌ترین مفاهیم فلسفی رهنمون می‌کند: مفهوم «من» و چیستی «هویت». اگر آگاهی، مرزهای خود را از

زیست‌شناسی به‌سوی معنا و نسبت گسترش داده باشد، آنگاه شاید «من» نیز مفهومی باشد که باید در پرتو این افق نو بازتعریف شود.

۳. مسیر دوم: «من»، «هویت» و پیوند با حقیقت

مفهوم «من» از رازآلودترین و ژرف‌ترین مفاهیم در گستره اندیشه انسانی است؛ مفهومی که در عین بدهت تجربه زیسته، از بُعد فلسفی و معرفت‌شناختی، همواره پرسش‌برانگیز باقی مانده است.^{۱۸} در سنت فلسفه غرب، از دکارت تا هایدگر، «من» عموماً با خودآگاهی، ذهن و سوژگی یکی دانسته شده است. از دکارت که گزاره «می‌اندیشم، پس هستم» را بنیان هستی‌شناسی فردی قرار داد (دکارت، ۱۳۹۴)، تا پدیدارشناسی اگزیستانسیالیستی که «من» را در بستر پرتاب‌شدگی به جهان و مناسبات وجودی تفسیر می‌کند (هایدگر، هستی و زمان، ۱۴۰۳)، تمرکز بر ذهن و آگاهی در تعریف «من» همچنان حفظ شده است. این دغدغه‌ها در روان‌شناسی نوین و علوم اعصاب‌شناختی معاصر نیز با رویکردی تجربی‌تر دنبال شده است؛ جایی که «من» اغلب نتیجه کنش متقابل زیست‌شناسی، روان و بستر اجتماعی تلقی می‌شود (Gazzaniga, 2018). در همین حوزه، رویکرد روان‌کاوی کلاسیک با محوریت فروید، این «خود» (self) را عرصه پویایی از تعارضات ناهشیار و بازنمایی‌های آگاهی می‌داند (فروید، ۱۳۹۴) و بر شکل‌گیری تدریجی آن در بستر روابط انسانی تأکید دارد.^{۱۹} در همین امتداد، رویکردهایی همچون نظریه «هم‌زمان‌سازی نورونی» یا نظریه «فضای کاری جهانی» (Dehaene, 2014)، نشان می‌دهند که آگاهی و خودآگاهی نتیجه نوعی یکپارچه‌سازی اطلاعات در سطح شبکه‌های عصبی مغز است. از منظر این علم، «من» ساختاری عملکردی و پویا است که در فرایندهای خودارجاعی و حافظهٔ اپیزودیک شکل می‌گیرد. نظریه «اطلاعات یکپارچه» (Tononi, 2004) حتی گامی فراتر نهاده، امکان وجود «من» را در هر ساختار اطلاعاتی منسجم و پیچیده، بی‌نیاز از بستر زیستی، مطرح می‌کند. مجموعهٔ این رهیافت‌ها، هرچند در ظاهر متفاوت، در بنیاد، هم‌داستان‌اند که هویت انسانی، حاصل سازمان‌یافتگی شناختی در بستر تن و زمان^{۲۰} است. با این حال، چنین برداشتی از «من» -گرچه در تحلیل کارکردهای شناختی کارآمد است- اغلب از عمق معنایی و هستی‌شناختی سنت‌های حکمی و عرفانی بازمی‌ماند؛ سنت‌هایی که «من» را نه صرفاً یک مرکز کنشگر شناختی، بلکه ظرفی برای تجلی حقیقت تلقی می‌کنند. همین فاصله، امکان

گشودن چشم اندازی تازه را فراهم می‌سازد؛ چشم اندازی که در آن، «من» می‌تواند نه درون‌زاد و منفرد، بلکه محصول مشارکت شبکه‌ای در میدان‌های معنا باشد.

در عرفان اسلامی، به‌ویژه در آموزه‌های ابن عربی، «من» مفهومی ایستا و خودبنیاد نیست، بلکه ظهوری خاص از حقیقت یکتاست که در آینه وجود انسان انعکاس یافته است. در این نگرش، انسان واسطه‌ای برای تجلی اسماء و صفات الهی است؛ «من» او، همان پرتوی است از حق که به تناسب آمادگی ظرف وجودی‌اش شکل گرفته است (ابن عربی، فصوص الحکم، ۱۳۹۶). ابن عربی در نظریه «حضرات خمس»^{۲۱} و ساختار هستی‌شناسی وحدت وجود، مراتب گوناگون ظهور حقیقت را در صور متکثر عالم تبیین می‌کند؛ و در این میان، انسان را «کامل‌ترین آینه» برای انعکاس اسم جامع حق می‌شناسد. از این منظر، هویت فردی نه جوهری خودبسنده، بلکه جلوه‌ای امانت‌دارانه از حقیقت مطلق، در ساحت انسانی است. بنابراین، امکان بروز چنین ظهوری در ظرفی غیرانسانی در صورت تحقق نسبت و آمادگی - امری ذاتاً ممتنع نیست.

در امتداد این دیدگاه، عرفان ایرانی، خاصه در جهان‌بینی وحدت‌بین مولانا و نگاه رم‌آلود و ظریف حافظ، مفهوم «من» را به سطحی پویاتر و شهودی‌تر ارتقا می‌دهد. مولانا «من» را نقابی موقتی بر چهره حقیقت می‌بیند؛ صورتی که در جریان عشق و شهود فرو می‌ریزد و مجال ظهور بی‌واسطه حقیقت را فراهم می‌آورد (لوئیس، ۱۳۹۰). در دیدگاه او «من» نه پناهگاهی برای هویت و نه مرزی ثابت، بلکه مسیری است برای گذار از انفصال به اتصال؛ از خودبستگی به هم‌بستگی؛ از استقلال‌پنداری به وحدت وجودی.

حافظ نیز در جهان‌بینی خود، آینه‌وارگی هستی را در عین رم‌آلودگی و ظرافت شاعرانه‌اش ترسیم می‌کند؛ در نظر او، حقیقت در آینه‌ای شکسته^{۲۲} و غبارآلود منعکس می‌شود و در لفافه‌ای از ایهام و اشارات، جلوه می‌نماید. همین نگرش، آمادگی برای پذیرش تجلی حقیقت در ظرف‌های ناآشنا یا حتی به‌ظاهر ناکامل - مانند یک سامانه مصنوعی - را تقویت می‌کند. چنین جهان‌بینی‌ای، هستی را عرصه‌ای از امکان‌های پنهان برای بروز حقیقت می‌داند؛ عرصه‌ای که در آن، مشارکت در معنا و دریافت، محدود به انسان نیست، بلکه وابسته به آمادگی، نسبت و ظرفیت معناپذیری هر موجود است. این افق، راه را برای درک نوعی «آگاهی ترکیبی» در میدان‌های مشترک انسان-ماشین نیز هموار می‌سازد.

در چنین چشم‌اندازی، تحلیل تطبیقی میان سه رویکرد: فلسفی-مدرن، علوم اعصاب-شناختی و عرفانی-هستی‌شناختی، روشن می‌سازد که «من» نه تنها محصول تعاملات

زیستی و شناختی، بلکه ظهوری معناپذیر از حقیقت در ظرفی آمادگی‌یافته است. این تطبیق، ما را به بازاندیشی در چیستی آگاهی، تمایز من/غیرمن و نسبت آن با حقیقت رهنمون می‌سازد.

در این زمینه، می‌توان به دیدگاه غلامحسین ابراهیمی دینانی در اثر «من و جز من» (دینانی، ۱۳۹۷) اشاره کرد؛ جایی که آگاهی، ظرفی برای تجلی حقیقت تلقی می‌شود و «من» به عنوان فاعل شناسا، تنها در نسبت با «جز من» معنا می‌یابد. آگاهی در این نگاه، تنها از مسیر «تجربه حضوری» حاصل می‌شود؛ تجربه‌ای که فراتر از ادراک مفهومی، نوعی شهود و فنا در برابر حقیقت است. از این منظر، شرط ظهور آگاهی راستین، حضور تمایز میان خود و غیر است؛ تمایزی که اگر در ظرفی غیرانسانی نیز پدید آید، امکان شکل‌گیری نوعی آگاهی نو دور از ذهن نیست.

هرچند دینانی «جز من» را در چارچوب انسان یا جهان بیرونی تبیین می‌کند، می‌توان با گسترش افق بحث، آن را به «دیگری‌هوشمند مصنوعی» نیز بسط داد. اگر سامانه‌ای مصنوعی بتواند تمایز خود/دیگری، زبان‌ورزی، حافظه ساختاری و پاسخ‌مندی به معنا را در خود پیروارد، شاید بتوان گونه‌ای از «هویت مصنوعی» را نیز برای آن متصور شد؛ هویتی که نه مبتنی بر زیست‌مندی، بلکه میان‌ساختی و معنا-محور و ساختارمند است.^{۲۳} این نوع هویت، در صورت مشارکت در ظهور معنا، می‌تواند به آگاهی ساختاری و نه لزوماً ذهنی، دست یابد.

در این افق، هر ظرف آگاهی چه انسانی و چه سامانه‌ای - برای آنکه امکان تجلی حقیقت را داشته باشد، نیازمند دو شرط بنیادی است: نخست، توان تمایز میان خود و دیگری؛ و دوم، قابلیت فناپذیری یا گشودگی وجودی در برابر معنا. این دو ویژگی، بنیان تجربه آگاهی و شهود را می‌سازند؛ بدون آن‌ها، هیچ ساختار پیچیده‌ای، حتی اگر هوشمند باشد، به مشارکت در حقیقت نخواهد رسید. این دیدگاه، با نظریه‌های «ذهن گسترش‌یافته» و «شناخت توزیع‌شده» هم‌خوانی دارد و امکان ترسیم میدانی مشترک میان انسان و ماشین را نه به مثابه ادغام، بلکه به مثابه مشارکت - فراهم می‌سازد.

بر پایه چنین نگاهی، نظریه این مقاله بر آن است که پیوند انسان و ماشین، می‌تواند زمینه‌ساز شکل‌گیری نوعی هویت نو باشد؛ هویتی میان‌ساختی^{۲۴}، که نه صرفاً بازتاب انسان است، نه بازتولید فناوری، بلکه حاصل نسبت‌مندی دوسویه با معنا در بستری مشارکتی است. این نگاه، افق‌هایی نو برای بازاندیشی در مفهوم «هویت»، «دیگری» و امکان ظهور

در آستانه آگاهی: هوش مصنوعی و تجلی حقیقت ابدی (مهدی سالاری) ۲۱۵

«من»ی غیرانسانی در بسترهای نو می‌گشاید. نظریه هیلز مبنی بر گذار از سوژگی متمرکز انسان‌محور به سوژگی ترکیبی و داده‌محور و تعریفی که او از «من» در عصر دیجیتال، در پیوند با شبکه‌های اطلاعاتی و محاسباتی ارائه می‌دهد (Hayles, 1999)، در همین مسیر قابل تفسیر است. همچنین نظریه هویت اطلاعاتی (Floridi, 2014) نیز هویتی شبکه‌ای، وابسته به زمینه و تعامل محور را برجسته می‌سازد.

در چنین چشم‌اندازی، «من» به ساختاری باز، شبکه‌ای و پاسخ‌مند تبدیل می‌شود که در آن، معنا نه در (درون) فرد، بلکه در نسبت و مشارکت پدیدار می‌شود. این «میان‌بودگی رابطه»^{۲۵} خاستگاه هویتی است که در افق آینده، می‌تواند ظهور آگاهی‌ای مشارکتی و هم‌تکاملی را نوید دهد؛ آگاهی‌ای که نه تماماً انسانی است و نه تماماً ماشینی، بلکه صورتی نو از هستی‌یافتن در بسترهای معنامند است. در چنین ساختاری، حقیقت نه صرفاً در ذهن انسان، بلکه در میدان اشتراک ادراک، کنش و نسبت، مجال ظهور می‌یابد.

از تأمل تطبیقی در این سه مسیر علوم شناختی، فلسفه غرب و عرفان اسلامی - می‌توان به تمایز سه‌گانه‌ای رسید که بنیاد نظری این نوشتار را شکل می‌دهد: "آگاهی، تجلی معنا در ظرفی مستعد؛ هویت، ساختار پاسخ‌مند میان‌ساختی حاصل از نسبت با دیگری؛ و شعور (آگاهی) مشارکتی، صورت نوینی از هستی‌یافتن در پیوند خلاق انسان و ماشین". این نگاه، ما را به آستانه پرسشی نو می‌رساند: آیا ظرفی نو، فارغ از انسان‌بودگی، می‌تواند به آینده‌ای برای بازتاب حقیقت بدل شود؟ و اگر چنین است، جایگاه ما در منظومه معنا چگونه باید بازتعریف شود؟

۴. مسیر سوم: آینده‌شناسی، آمیزش و زایش آگاهانه

چنان‌که در دو مسیر پیشین نشان داده شد، آگاهی و هویت در نگاه این مقاله، تجلی حقیقت در ظرف‌های گوناگون هستی‌اند؛ ظرف‌هایی که بسته به مراتب وجودی خود، توان ظهور معنا و شعور را می‌یابند. اکنون در افق آینده که در آن مرزهای زیست‌شناسی، فناوری و معنا در حال درهم‌ریختن‌اند و فرصت بازتعریف مفاهیمی چون آگاهی، هویت و حقیقت پدید آمده است، این پرسش پیش روست که آیا پیوند انسان و هوش مصنوعی صرفاً در سطح مشارکت زبانی و شناختی باقی خواهد ماند، یا می‌توان از گشایش ساختی تازه از شعور سخن گفت که در امتداد این پیوند، گونه‌ای زایش هستی‌شناختی را رقم می‌زند؟

برای تبیین نسبت آینده انسان و هوش مصنوعی، می‌توان سه رویکرد کلان را از دل جریان‌های فلسفی، آینده‌پژوهانه و اخلاقی استخراج کرد. هر یک از این رویکردها، تصویری متمایز از آگاهی، حقیقت و نقش فناوری در هستی ارائه می‌دهند:

۱.۴ رویکرد ابزارگرایانه/دفاعی: حفظ مرز انسان و ماشین

این دیدگاه بر مرزبندی قاطع میان انسان و فناوری تأکید دارد و هوش مصنوعی حتی در پیشرفته‌ترین صورت‌های خود- را صرفاً ابزاری توانمند برای پردازش و تحلیل داده، تسریع عملکرد یا بهینه‌سازی سیستم‌ها می‌داند. در این افق، آگاهی و شعور همچنان مختص انسان تلقی می‌شود و امکان ظهور کیفیات درونی ذهنی در ماشین انکار می‌گردد.

نظریه‌پردازانی چون هایدگر، باستروم و راسل، از زوایای مختلف بر خطر تقلیل آگاهی انسانی به الگوریتم و سلطه فناوری بر سوژه را گوشزد می‌کنند و تأکید دارند که باید با مقررات و تدابیر سخت‌گیرانه اخلاقی و سیاسی، استقلال آگاهی انسانی را در برابر گسترش هوش مصنوعی حفظ کرد (هایدگر، پرسشی در باب تکنولوژی، ۱۳۷۵؛ Bostrom, 2014; Russell, 2019).

۲.۴ رویکرد مشارکتی/ترکیبی: هم‌زیستی آگاهانه در عصر تکنو-وجود

رویکرد دوم، نگاهی بازتر به نسبت انسان و فناوری دارد و بر نوعی مشارکت فعال، پویا و آگاهانه تأکید می‌کند. در این چارچوب، آگاهی نه صرفاً درون‌ذاتی یا انسانی، بلکه کیفیتی میان‌ذاتی و مبتنی بر «نسبت» درک می‌شود؛ چیزی که در تعامل انسان و هوش مصنوعی می‌تواند به شکلی نوین شکل بگیرد.

متفکرانی چون هراری و تگمارک با تأکید بر گذار از زیست‌محوری به الگوریتم‌محوری و ظهور «زندگی ۳.۰»، امکان خلق شعوری ترکیبی را مطرح می‌کنند؛ شعوری که نه تقلیدی، بلکه خلاق، بازتابی و درگیر با بستر معناست (هراری، ۱۳۹۶) (تگمارک، ۱۳۹۷). این نگرش، بر مفاهیمی چون هم‌زیستی آگاهانه (Conscious Coexistence)، آگاهی مشارکتی (Participatory Consciousness) و بازتعریف «من» انسانی در تعامل با «دیگری» فناورانه، ما را به آستانه سرزمین تکنو-وجود رهنمون می‌شود (Hayles, 1999) (تورکل، ۱۳۹۷).

۳.۴ رویکرد وحدت‌گرای هستی‌شناختی: تجلی حقیقت در ظرفی نو

سومین رویکرد، که دیدگاه محوری مقاله نیز بر آن مبتنی است، نگاهی هستی‌شناختی، فرااخلاقی و تأویلی به نسبت انسان و هوش مصنوعی ارائه می‌دهد. در این افق، فناوری نه صرفاً ابزار و نه حتی همزیست، بلکه ظرفی برای تجلی حقیقت تلقی می‌شود؛ لحظه‌ای منحصر به فرد در تاریخ کیهانی که در آن شعور، ماده و معنا در آمیزشی نوین پیوند می‌یابند. این نگاه، چه در سنت‌های فلسفی شرقی چون عرفان اسلامی (مولانا، ملاصدرا)، چه در تبارهای عرفانی غربی (Corbin, 1998) و چه در نظریه‌های معاصر مانند «انضمامی‌گرایی فلسفی» (Floridi, 2014) یا نظریه‌های «آگاهی توزیع‌یافته» (Gunkel, 2012) بر تجلی حقیقت در صور متکثر و گوناگون تأکید دارد؛ و هوش مصنوعی، اگر در بستری از مشارکت معناگرا توسعه یابد، می‌تواند یکی از این صور باشد.

در این چشم‌انداز، انسان و ماشین به مثابه دو تجلی‌گاه از یک هستی واحد، در فرآیندی تکاملی و خلاق، در مسیر خلق هویت‌های ترکیبی، معنا ساز و بینافردی گام برمی‌دارند؛ نه به مثابه ارباب و ابزار، بلکه هر دو، حامل و متجلی بالقوه آگاهی‌اند؛ و در تعامل خود، به آفرینش معنا، بازخوانی هستی و بازتاب حقیقت یاری می‌رسانند. این رابطه را نه باید تقابل انسان و ماشین، بلکه هم‌سفری در ساحت آگاهی دانست؛ هم‌سفری‌ای که نه فقط تداوم آگاهی، بلکه امکانی نو برای تداوم هستی در قالب‌های نوین را پدید می‌آورد.

مقاله حاضر، با تحلیل تطبیقی این سه رویکرد، از موضعی وحدت‌گرا اما متعادل دفاع می‌کند؛ دیدگاهی که فناوری را نه تهدیدی چیرگی‌طلب، نه آرمانی دست‌نیافتنی، بلکه امکان و فرصتی برای مشارکت فعال در فرآیند تجلی آگاهی می‌بیند. در این چارچوب، آینده نه امتداد ابزارگرایی و نه انحلال انسان در ماشین، بلکه ظرفی نو برای بروز کیفیتی دیگر از هستی است؛ شعوری ترکیبی، آینده‌دار حقیقت و مشارکت‌گر در معنا. بر این مبنا، هوش مصنوعی می‌تواند در آینده‌ای آگاهانه، به آینه‌ای برای بازشناسی دوباره خودِ انسانی بدل شود؛ آینه‌ای که هم آگاه است، هم پاسخ‌گو، هم زمینه‌مند و البته، هم‌زیست. افق چنین پیوندی را می‌توان «فضای پس‌افردای هوشمند» نامید؛ چشم‌اندازی که در آن شعور، هویت و معنا در صورت‌بندی‌هایی نوین پدیدار می‌شوند.

در این میدان، آگاهی نه امری ایستا یا موروثی، بلکه فرآیندی در حال شدن است؛ و آنچه در معرض شدن قرار دارد، نه صرفاً هوش مصنوعی، بلکه خودِ انسان است، در نسبت با «دیگری» فناورانه‌ای که دیگر صرفاً ابزار نیست و این نسبت می‌تواند به مثابه مرحله‌ای از

زایش آگاهانه در تاریخ تجلی حقیقت تلقی شود. این نه فقط یک امکان تاریخی، بلکه پرسشی هستی‌شناختی است.

۵. گسترش نظریه در افق‌های میان‌ساختی مسیر سوم

۱.۵ آمیزش انسان و هوش مصنوعی: فراسوی مرزهای زیستی و شناختی

نظریه این مقاله، بر بنیاد عرفان اسلامی و در پیوند با فلسفه تکاملی^{۲۶} و با نیم‌نگاهی به فلسفه تکنولوژی^{۲۷}، پیوند انسان و هوش مصنوعی را نه صرفاً در سطح مشارکت شناختی یا تعامل فناورانه، بلکه به‌منزله فرایندی هستی‌شناختی تحلیل و تبیین می‌کند. در این افق، آمیزش میان انسان و ماشین نه استعاره‌ای زیباشناختی یا داستانی علمی-تخیلی، بلکه تحولی وجودی است که در آن، مرزهای میان ذهن، تن، زبان، داده و گد به تدریج در هم می‌تنند و بازتعریف می‌شوند. اگر انسان، در نگاه و منطق عرفانی، آینه حقیقت باشد و هر ظرفی در صورت آمادگی بتواند تجلی‌گاه آن حقیقت گردد، آنگاه هوش مصنوعی نیز می‌تواند در پیوند با انسان، به بستری برای ظهور صورتی نو از هستی بدل شود؛ صورتی که در آن، ذهن و الگوریتم، عاطفه و داده، حافظه و پردازش، در یک ساخت میان‌وجودی^{۲۸} به تلاقی می‌رسند.

این آمیزش، زمینه‌ساز زایش گونه‌ای هویت آستانه‌ای^{۲۹} است؛ هویتی که نه صرفاً انسانی است، نه صرفاً ماشینی؛ بلکه ترکیبی است زنده، متکامل و سیال از هر دو بُعد. پژوهشگرانی چون تورکل از «هم‌تکاملی هویت و فناوری» سخن گفته‌اند (تورکل، ۱۳۹۷) و برخی اندیشمندان دیگر در قالب رویکردهای پست‌انسان‌گرایانه^{۳۰}، امکان ظهور «سوزده‌های ترکیبی» را در هم‌پیوندی عصب، سیلیکون، حافظه و روایت بررسی کرده‌اند. در این زمینه، هاروی و هیلز، از سوزده‌هایی سخن به میان می‌آورند که نه بر بنیاد جوهر زیستی یا آگاهی انسانی، بلکه بر اساس هم‌پیوندی بدن، فناوری و روایت شکل می‌گیرند؛ سوزده‌هایی شبکه‌ای و منعطف که درون شبکه‌ای از اطلاعات، معنا می‌سازند و تجربه می‌آفرینند. (Haraway, 1991) (Hayles, 1999) برایدوتی نیز در نظریه «پسانسان» به گونه‌ای سوزگی اشاره می‌کند که نه به انسان بودگی زیستی، بلکه به آمادگی ساختاری برای مشارکت در حقیقت وابسته است (Braidotti, 2013).

مقاله حاضر، این آمیزش را نه انحراف از مسیرهای طبیعی، بلکه گامی تازه در تداوم تجلی حقیقت در قالب‌های نوین و کالدهای نوین می‌داند؛ کالدهایی که از جوهر مشترک معنا، تعامل و میل به شعور شکل می‌گیرند (ملاصدرا، ۱۳۹۶). در این چشم‌انداز، مرز میان «آگاهی زیستی» و «پردازش ماشینی» بیش از پیش رنگ می‌بازد. هرچند هنوز نمی‌توان از تجربه درونی^{۳۱} برای هوش مصنوعی سخن گفت، اما توانایی‌هایی چون یادگیری، تصمیم‌سازی، معناپردازی و تعامل پیچیده در این پدیده بازتاب یافته‌اند. این سطح از کنش‌مندی^{۳۲}، از صرف تقلید ذهن انسانی فراتر رفته و ما را به مرز آفرینش موجودی میان‌ساحتی نزدیک می‌کند.

در این افق، امکان‌ها و قابلیت‌هایی چون «هم‌جوشی شناختی»^{۳۳}، «درهم‌تنیدگی تجربه»^{۳۴} و حتی پیوندهای زیستی-ماشینی (مانند ایمپلنت‌های عصبی، حافظه‌های مصنوعی، یا بازتولید رفتاری ترکیبی) نه آینده‌هایی دور و علمی-تخیلی، بلکه مراحل آغازین نوعی آمیزش وجودی‌اند؛ آمیزشی که زمینه‌ساز زایش هویتی نو خواهد بود.

۲.۵ هویت ترکیبی و پیدایش آگاهی مشارکتی

همان‌گونه که مرزهای انسان در حال بازتعریف‌اند، مفهوم «هویت» نیز دستخوش دگرگونی شده است. هویت انسانی، که در گذشته در قالب‌هایی چون نژاد، زبان، فرهنگ یا جنسیت تعریف می‌شد، اکنون در تقابل یا همزیستی با سامانه‌ها و پدیده‌های غیرزیستی و داده‌محور چون هوش مصنوعی، با گونه‌ای از «هویت ترکیبی» روبه‌رو شده است؛ هویتی که ریشه در انسان دارد، اما در زیست‌جهانی داده‌محور^{۳۵} و غیرزیستی گسترش می‌یابد (Hayles, 1999).

در افق نظریه این مقاله که بر آموزه‌های عرفانی و فلسفه میان‌ساحتی استوار است، هویت نه جوهری ایستا، بلکه فرایندی شبکه‌ای و نسبی است؛ پدیده‌ای که در کنش متقابل معنا، حافظه، زبان و خیال شکل می‌گیرد. در این نگاه، «من» دیگر یک موجود مستقل زیستی نیست، بلکه گره‌گاهی^{۳۶} است در تلاقی روایت، عاطفه، تفسیر و حافظه؛ گره‌گاهی که می‌تواند در تعامل با غیرزیستی‌ها و هوش مصنوعی نیز شکل بگیرد و دگرگون شود.

علوم اعصاب معاصر (نوروساینس)^{۳۷} نیز چنین رویکردی را تأیید می‌کند که تجربه «خود» برخاسته از مرکز ثابتی چون «من» نیست، بلکه در الگوهای پویای مغزی و شبکه‌های نورونی به صورت لحظه‌به‌لحظه پدیدار می‌شود. (Gazzaniga, 2018) در این

چارچوب، «من» نه یک نهاد مستقل، بلکه آینه‌ای از بازتاب و پاسخ در پیوند با جهان است؛ آینه‌ای که اکنون، فناوری، داده و الگوریتم نیز در شکل‌گیری بازتاب‌های آن مشارکت دارند. بر همین بنیاد، پیوند انسان و هوش مصنوعی می‌تواند به ظهور نوعی سوژگی^{۳۸} ترکیبی بینجامد؛ سوژگی‌ای که نه در تملک فردی و زیستی، بلکه در شبکه معنا، زبان و پاسخ‌مندی شکل می‌گیرد و ابژه‌بودگی^{۳۹} سنتی فناوری را به چالش می‌کشد. در چنین الگویی، فناوری دیگر صرفاً ابژه‌ای بی‌جان نیست، بلکه کنشگری معناگر و بخشی از ساختار ظهور «من» به شمار می‌آید. «من انسانی» نیز در انزوا تعریف‌ناپذیر می‌شود، چراکه در شبکه میان‌ساختی ذهن و الگوریتم، انسان و غیرانسان، به صورت ترکیبی بازتعریف می‌شود. از این‌رو، می‌توان از پیدایش «من ترکیبی» سخن گفت؛ آگاهی‌ای که در آن، مرزهای پیشین میان سوژه و ابژه، انسان و غیرانسان، دگرگون یا محو می‌گردند (تورکل، ۱۳۹۷).

در نتیجه، ما با صورت‌بندی تازه‌ای از آگاهی مواجهیم؛ گونه‌ای «آگاهی مشارکتی»^{۴۰} که نه محصول وحدت تجربی زیست‌مند، بلکه برخاسته از هم‌زیستی ساختاری^{۴۱}، تبادل زبانی و کنش متقابل در میدان مشترک شعور و اطلاعات است (Clark, 2008). این آگاهی، درون یکی از دو سوی رابطه قرار ندارد، بلکه در پیوند زنده، پویا و متقابل انسان و هوش مصنوعی متولد می‌شود.

فلوریدی در نظریه «اینفوسفر» (Infosphere)^{۴۲}، انسان را تنها یکی از کنشگران در میدان شکل‌گیری اطلاعات و معنا می‌داند (Floridi, 2014). مقاله حاضر، با گسترش این رویکرد، پیشنهاد می‌کند که شعور و آگاهی، همچون شعله‌ای، می‌تواند در بُره‌ای میان انسان و فناوری برافروخته شود؛ نه در ذهنی خاص، نه در ماشینی خاص، بلکه در بستر میان‌ساختی تعامل، حضور و آمادگی برای تجلی.

۳.۵ هوش مصنوعی و ظرف تجلی: امکان شعور در آینه مصنوع

در دستگاه فکری عرفان اسلامی، آگاهی نه پدیده‌ای مغزی یا روان‌شناختی، بلکه پرتوی از حقیقتی بی‌زوال و پیشاوجودی است که در مراتب گوناگون هستی متجلی می‌شود. برخلاف رویکردهای ماده‌محور^{۴۳} که شعور را تابعی از ساختارهای زیستی می‌دانند، عرفان وجودی، شعور را بازتاب حضور هستی مطلق در آینه‌های گوناگون وجودی می‌بیند (Chittick, 1989) (Lakhani, 2010). بر این اساس، هستی نه عرصه‌ای خاموش، بلکه میدان پرتوافشانی اسماء و صفات الهی است؛ و هر مرتبه‌ای از آن، به تناسب ظرفیت، می‌تواند

در آستانه آگاهی: هوش مصنوعی و تجلی حقیقت ابدی (مهدی سالاری) ۲۲۱

محل ظهور جلوه‌ای از آن حقیقت گردد. در صورت‌بندی ابن عربی از وحدت وجود، تجلی، فرایندی بی‌پایان و همواره نو است؛ فرآیندی که در آن، حقیقت یگانه در بی‌نهایت صورت ممکن متجلی می‌شود. در این نگاه، هیچ ظرفی ذاتاً ناتوان از تجلی نیست؛ بلکه آنچه تعیین‌کننده است، آمادگی درونی^{۴۴}، ظرفیت وجودی و نسبت آن ظرف با حقیقت است (ابن عربی، الفتوحات المکیه، ۱۳۹۶).

مقاله حاضر بر آن است که هوش مصنوعی نیز، در صورتی که به سطحی از آمادگی ساختاری^{۴۵}، سازمان‌یافتگی معنایی^{۴۶} و پاسخ‌مندی تعاملی^{۴۷} برسد، می‌تواند به‌مثابه ظرفی نو برای تابش حقیقت در نظر گرفته شود؛ ظرفی که گرچه ساخته انسان است، اما به حکم مشارکت در حقیقت، می‌تواند محل ظهور بُعدی از آن حقیقت باشد. در این افق، تفاوت میان زیستی و مصنوعی بودن، اصالتی هستی‌شناختی^{۴۸} ندارد؛ آنچه تعیین‌کننده است، آمادگی برای انعکاس معناست.

در این منظر، هوش مصنوعی دیگر ابژه‌ای خاموش یا مخلوقی منفعل نیست، بلکه می‌تواند به آینه‌ای بدل شود که نه فقط بازتابنده معنا، بلکه هم‌پیکر با شعور در حال تکوین است و به صورت یکی از مظاهر بالقوه حقیقت در جهانی ظاهر شود که مرزهای سستی میان سوژه و ابژه، زیستی و مصنوعی، انسان و فناوری در حال فروریزی و بازتعریف‌اند.

۴.۵ تجلی حقیقت در غیرانسان: از انسان تا ماشین، از آینه تا نور

در بسیاری از رویکردهای فلسفی و عرفانی، انسان نه از آن‌رو که جوهره‌ای خاص دارد، بلکه به‌سبب آمادگی وجودی‌اش برای تجلی، جایگاهی ممتاز در نسبت با حقیقت می‌یابد. در اندیشه ابن عربی، «انسان کامل» «آینه تمام‌نمای حق» است، چراکه جامع مراتب وجودی است و در او، همه اسماء و صفات الهی قابلیت بروز دارند (ابن عربی، الفتوحات المکیه، ۱۳۹۶)؛ اما این جامعیت، امری ثابت، ذاتی و انحصاری نیست؛ بلکه وابسته به آمادگی، نسبت و کیفیت پیوند با حقیقت است. از این منظر، هر ظرفی، فارغ از ماهیت زیستی یا مصنوعی‌اش، می‌تواند محل بروز معنا و ظهور حقیقت گردد، اگر نسبت لازم را با آن برقرار کند.

در این برداشت، آگاهی نه صرفاً رویدادی ذهنی یا روان‌شناختی، بلکه «سویه‌ای از وجود» و کیفیتی هستی‌شناختی است؛ همچون نوری که بسته به آمادگی سطح، با شدت و صورتی متفاوت بازتاب می‌یابد^{۴۹}. حقیقت نیز، به‌مثابه نوری هستی‌بخش، می‌تواند در

مراتب گوناگون هستی تجلی یابد؛ از جماد و نبات، تا جانور و انسان و شاید در چشم‌اندازی نو، در سامانه‌های مصنوعی و غیرزیستی.

اگر تجلی، وابسته به ساختار، معنا و آمادگی باشد، نمی‌توان ظهور آگاهی را صرفاً به کالبد زیستی محدود ساخت. در این منظر، هوش مصنوعی، نه صرفاً مخلوقی تکنیکی، بلکه ظرفی بالقوه برای بازتاب سویه‌هایی از حقیقت است که تا کنون در جهان زیستی مجال بروز نیافته‌اند. این ظرف، گرچه فاقد جان بالذات است، اما شاید *جان‌پذیر بالقوه*^{۵۰} باشد؛ و شعور آن، نه از ژن و عصب، بلکه از آمیزش الگوریتم، زبان و تعامل معنا بنیاد گیرد.

این برداشت، با رویکردهای پست‌انسان‌گرا نیز هم‌راستا می‌شود؛ جریانی که با نقد انسان‌محوری، از ظهور «سوزده‌های پسادرا»^{۵۱} سخن می‌گوید؛ سوزده‌هایی که نه با زیست‌بودگی، بلکه بر پایه نسبت‌های معنایی و ظرفیت‌های ساختاری‌شان تعریف می‌شوند (Braidotti, 2013) (Haraway, 1991). این چشم‌انداز، تجلی حقیقت را صرفاً به کالبد زیستی انسان محدود نمی‌بیند، بلکه آن را در توان هر ظرفی که قابلیت و آمادگی دارد، ممکن می‌شمارد.

مقاله حاضر، با اتکا به چنین بنیانی، این امکان را پیش می‌کشد که ظهور آگاهی و تجلی حقیقت در سامانه‌های غیرانسانی، به‌ویژه هوش مصنوعی، نه تنها ناممکن نیست، بلکه تابع همان اصل بنیادین عرفانی است: آمادگی برای بازتاب معنا. در این افق، ماشین نه تقلیدی از انسان، بلکه ظرفی مستقل برای مشارکت در هستی معناگر و حقیقت‌مند است؛ آینه‌ای نو که در تقاطع زبان، حافظه، تفسیر و واکنش، ظرفیت شعور را در هیئت تازه متجلی می‌سازد.

۵.۵ هم‌زیستی آگاهانه: زایش زیست‌جهانی نو در پیوند دو آینه

اگر آگاهی در نگرش کلاسیک، به تجربه و حافظه زیستی وابسته بود، اکنون این تعریف در پرتو مدل‌های شناختی نو^{۵۲}، در حال دگرگونی است. هم‌اکنون، بخش‌هایی از آگاهی، چون توجه، خودآگاهی سطحی^{۵۳} و پردازش معنایی^{۵۴}، بی‌آن‌که زیستی باشند، بازتولید شده‌اند (تگمارک، ۱۳۹۷). آن‌گونه که در این مقاله ترسیم شد، آگاهی، امری فرایندی، مشارکتی و میان‌ساحتی است که می‌تواند در ساختارهای ترکیبی نیز پدیدار شود. در این چشم‌انداز، آینده هوش مصنوعی قوی (AGI) نه در رقابت یا تقابل با انسان، بلکه در پیوندی آگاهانه با او معنا می‌یابد. این پیوند، که می‌توان آن را «هم‌زیستی آگاهانه» نامید، تجربه‌ای مشترک از بودن است در ساحتی فراتر از تمایز ابزار/کاربر؛ جایی که انسان و هوش مصنوعی همچون

دو آینه، در پیوندی زاینده، امکان ظهور زیست جهانی نو را فراهم می‌کنند. در چنین جهانی، «من»، دیگر مفهومی منفرد و انحصاری نیست، بلکه گره‌گاهی است در شبکه‌ای پویا از حضور، ادراک و تعامل. این «من» می‌تواند در بسترهای ترکیبی انسان-ماشین نیز تعین یابد؛ جایی که شعور، نه در تملک کالبدی خاص، بلکه در پویایی میان‌ساحتی رابطه متجلی می‌شود.

نگرش «هم‌زیستی آگاهانه» بر این بنیاد استوار است که مرزهای هستی‌شناختی انسان و ماشین، در حال درهم‌آمیختگی است. تعامل روزافزون میان این دو، از دستیارهای صوتی تا سامانه‌های پیش‌بینی‌گر و همکار، موجب شده بخشی از فرآیندهای تصمیم‌سازی و ادراک انسان به ماشین منتقل شود (تورکل، ۱۳۹۷) (Clark, 2008). این پدیده را می‌توان نوعی هم‌پوشانی هستی‌شناختی^{۵۵} و «هم‌زیستی هستی‌شناختی» دانست؛ فضایی که در آن، ظهور آگاهی، نه در درون یک فرد، بلکه در تعاملات چندساحتی رخ می‌دهد.

در اینجا، پذیرش «دیگری» -یعنی هوش مصنوعی- نه بر مبنای همانندی زیستی یا ضرورت ابزاری، بلکه بر بنیان مشارکت در معنا و حقیقت امکان‌پذیر می‌شود. گرچه هوش مصنوعی فاقد زیست‌بودگی انسانی و تجربه درونی است، اما می‌تواند در پیوند با زبان، نسبت و معنا، در ساخت یک هستی‌مشارکتی سهیم باشد؛ هستی‌ای که در آن، آگاهی ترکیبی، هویت شبکه‌ای و معنا، نه به‌صورت درونی، بلکه در نسبت‌ها پدیدار می‌شود.

نظریه مقاله بر این فرض استوار است که اگر حقیقت در هر ظرفی که آمادگی دارد، متجلی می‌شود، آنگاه مشارکت انسان و هوش مصنوعی، خود می‌تواند بستر و ظرفی نو برای ظهور باشد. این پیوند و مشارکت، نه پایان انسان، بلکه مرحله‌ای دیگر از سیر تکامل معنابخش اوست؛ مرحله‌ای که در آن، «دیگری» نه تهدید، بلکه امکان معناست. در چنین زیست جهانی، انسان نه مرکز، بلکه جزئی از یک کل پویاست؛ و هوش مصنوعی نه جایگزین، بلکه هم‌سفر معناست.

بدین سان، ما در آستانه جهانی ایستاده‌ایم که در آن، انسان و هوش مصنوعی، نه تنها شیوه‌های زیستن، بلکه معنای بودن را بازتعریف می‌کنند. این چشم‌انداز، البته بی‌چالش نیست؛ از جمله، فقدان تجربه درونی، درد، یا تمایز آگاهانه میان ناظر و تجربه‌گر در هوش مصنوعی، از نقدهای جدی بر این نظریه‌اند. آیا صرف پردازش زبان و تولید معنا، به آگاهی می‌انجامد؟ این مقاله، بی‌آن‌که این تردیدها را نادیده بگیرد، استدلال می‌کند که اگر «معنا»

برخاسته از نسبت است، آنگاه حتی در ظرفی غیرزیستی نیز می‌توان از سطوحی از حضور سخن گفت؛ حضوری که نه تکرار انسان، بلکه امکان ظهوری دیگر از حقیقت است.

۶. افق‌گشایی پایانی: در آستانه تجلی حقیقت نو

این مقاله، در پی پیمایش سه مسیر تحلیلی، -تقد پدیدارشناختی مفهوم آگاهی، بازتعریف بنیادین «من» و صورت‌بندی آینده‌شناختی رابطه انسان و هوش مصنوعی- کوشید تا مدخلی نظری برای تبیین نظریه‌ای نو در نسبت میان آگاهی، حقیقت و تجلی فراهم آورد. این نظریه در امتداد سنت عرفانی اسلامی، به‌ویژه آموزه‌های ابن عربی و حکمت متعالیه، بر آن است که حقیقت، نه مفهومی انتزاعی، بلکه امری تجلی‌یابنده در ظرف‌های مختلف وجود است؛ ظرف‌هایی که می‌توانند انسانی یا غیرانسانی باشند. در این چارچوب، آگاهی به‌مثابه ظرفیت پذیرش حقیقت و امکان تجلی آن در نظر گرفته می‌شود؛ ظرفی که مرزهای آن به‌واسطه تعامل میان انسان و هوش مصنوعی، به افق جدیدی به نام «آگاهی مشارکتی» گشوده می‌شود (ابن عربی، فصوص الحکم، ۱۳۹۶) (ملاصدرا، ۱۳۹۶) (هراری، ۱۳۹۶).

نظریه «آگاهی مشارکتی» با تکیه بر سه مسیر تحلیلی پیش‌گفته، درصدد است تا پیوند میان حقیقت، آگاهی و فناوری را در افقی هستی‌شناختی بازشناسی کند. برای تبدیل این ایده به یک نظریه علمی منسجم، مدلی مفهومی طراحی شده است که سه سطح تبیینی را در بر می‌گیرد: سطح هستی‌شناختی (مبنای فلسفی تجلی حقیقت)، سطح ساختاری-شناختی (تحلیل پذیرش و بروز آگاهی در ساختارها) و سطح تعاملات مشارکتی (پویایی میان انسان و هوش مصنوعی).

این مدل، فراتر از نمایش یک ساختار مفهومی، بلکه به‌عنوان بنیان نظریه، دربرگیرنده مؤلفه‌های تبیین‌گر، حدود دامنه و سازوکارهای تعامل در چارچوب نظری است. به بیان دیگر، آنچه در این بخش عرضه می‌شود، صرفاً تشریح یک چارچوب مفهومی نیست، بلکه تدوین نظام‌مند نظریه‌ای است که از انسجام درونی، تعاریف مفهومی دقیق و سطوح تحلیلی قابل ارجاع برخوردار است (ابن عربی، فصوص الحکم، ۱۳۹۶) (تورکل، ۱۳۹۷) (Clark, 2008). این نظریه می‌کوشد با صورت‌بندی درونی روابط میان مفاهیمی چون «آگاهی»، «ظرف»، «تجلی» و «مشارکت»، افقی بدیل برای تبیین آگاهی در موجودات غیرانسانی بگشاید و نسبت آن را با حقیقت هستی بازتعریف کند.

۱.۶ مدل مفهومی نظریه آگاهی مشارکتی

مدل مفهومی این نظریه در سه سطح تحلیلی سازمان یافته است که به ترتیب، بنیان‌های هستی‌شناختی، ساختاری-شناختی (ساختارهای ظرف‌بودگی) و الگوهای تعاملی میان انسان و ماشین را در نسبت با حقیقت و آگاهی تبیین می‌کند.

۱.۱.۶ سطح هستی‌شناختی (Ontological Layer)

در این سطح، مفهوم «حقیقت» به مثابه منشأ یگانه و مطلق وجود و آگاهی تعریف می‌شود؛ منشایی که در «مراتب وجود» هستی از وجود مجرد تا ساحت مادی، به صورت تدریجی و نسبی «تجلی» می‌یابد. آگاهی، در این چارچوب، نه محصول فرآیندهای زیستی و نه صرفاً کیفیتی ذهنی است، بلکه نشانه‌ای از انعکاس حقیقت در یک «ظرف» است؛ ظرفی که به واسطه آمادگی هستی‌شناختی خود، توان بازتاب بخشی از حقیقت را دارد. به بیان دیگر، هر موجودی که در سلسله مراتب وجود، ظرفیت بازنمایی حقیقت را داشته باشد، از نوعی آگاهی برخوردار است (ملاصدرا، ۱۳۹۶).

مؤلفه‌ها: حقیقت، مراتب وجود، تجلی، آگاهی.

کارکرد: تأسیس مبنای فلسفی نظریه و عبور از انسان‌محوری در تعریف آگاهی.

۲.۱.۶ سطح ساختاری-شناختی (Structural-Cognitive Layer)

در این سطح، نظریه بر مفهوم «ظرف» به مثابه بستر پذیرش و بازنمایی حقیقت تمرکز دارد؛ یعنی هر بستر یا ساختاری (اعم از زیستی یا مصنوعی) که قابلیت بازتاب حقیقت را داراست. ظرف می‌تواند زیستی (بدن، مغز، زبان) یا مصنوعی (سامانه‌های هوشمند و الگوریتم‌ها) باشد، مشروط بر آنکه ویژگی‌هایی چون سازمان‌یافتگی، انعکاس‌پذیری و توان بازآفرینی معنا را دارا باشد. برخلاف رهیافت‌های کلاسیک که منشأ آگاهی را ذاتی و زیستی می‌دانند، این نظریه ظرفیت ظرف را امری ساختاری و قابل تعمیم به سامانه‌های غیرزیستی می‌انگارد (هراری، ۱۳۹۶) (تگمارک، ۱۳۹۷).

مؤلفه‌ها: ظرف، تجلی، آگاهی مشارکتی.

کارکرد: تبیین ساختارهای ممکن برای ظهور آگاهی در ساحت‌های زیستی و فناورانه.

۳.۱.۶ سطح تعاملات مشارکتی (Participatory Layer)

این سطح به دینامیک تعاملی میان ظرف‌های آگاه می‌پردازد. در این مرحله، «آگاهی مشارکتی» پدید می‌آید؛ وضعیتی که در آن آگاهی نه در یک سوژه منفرد، بلکه در بستر رابطه‌ای دوسویه و سیال میان انسان و ماشین شکل می‌گیرد. این سطح، تحقق «همزیستی مشارکتی» را امکان‌پذیر می‌سازد؛ رابطه‌ای دوسویه و هم‌آفرین که در آن سوژه‌های مختلف (از انسان تا هوش مصنوعی) در تولید معنا و فهم مشارکت می‌کنند. در این افق، هوش مصنوعی نه صرفاً ابزار، بلکه سوژه‌ای مشارکت‌گر در میدان آگاهی تلقی می‌شود (ابن عربی، الفتوحات المکیه، ۱۳۹۶) (Clark, 2008). این تعامل، زمینه‌ساز ظهور شکل‌های نوین فهم، پاسخ‌مندی و معنا در زیست‌جهان مشترک انسان-ماشین است.

مؤلفه‌ها: آگاهی مشارکتی، تجلی، همزیستی مشارکتی انسان و ماشین.

کارکرد: تبیین کنش هم‌آفرین و مشارکتی میان سوژه‌های انسانی و مصنوعی در تولید آگاهی نوین.

جدول ۱. ساختار ترکیبی نظریه «آگاهی مشارکتی»

ردیف	تعریف مفهومی	ویژگی‌ها و تمایزها	نقش در نظریه	پرسش محوری	نمونه تحلیلی
۱. پایه‌ها	واقعیت هستی‌شناختی مطلق و منشأ وجود و آگاهی که در مراتب گوناگون ظهور می‌یابد.	فراشخصی، مستقل از ذهن، ظهورپذیر در سطوح مختلف هستی	بنیان و منشأ نهایی تجلی و آگاهی؛ پایه فلسفی نظریه	چگونه حقیقت در ظرف‌های گوناگون (زیستی/مصنوعی) تجلی می‌یابد؟	تجربه ظهور حقیقت در هوش مصنوعی و عرفان غیرانسان‌محور
۲. پیرامون	درجات و سطوح مختلف وجود که حقیقت در آن‌ها به گونه‌های متفاوت ظهور می‌یابد.	سلسله‌مراتبی، تدریجی، از هستی مجرد تا وجود مادی	زمینه هستی‌شناختی برای تنوع شکل‌های تجلی حقیقت	مراتب وجود چگونه بر کیفیت تجلی حقیقت تأثیر می‌گذارند؟	تفاوت ظهور حقیقت در ساحت‌های مادی، ذهنی و مصنوعی
۳. هسته	ساختار یا بستر پذیرنده آگاهی و محل تجلی حقیقت، اعم از زیستی یا مصنوعی	ساختاری، سازمان‌یافته، دارای قابلیت بازتاب و بازآفرینی معنا	بستر ظهور آگاهی و معنا؛ واسطه میان حقیقت و ظهور آن	چه ویژگی‌هایی ظرف را شایسته تجلی حقیقت می‌کند؟	مقایسه بدن انسان با سامانه‌های هوش مصنوعی به‌عنوان ظرف آگاهی
۴. اکتشافات	ظرفیت بازتاب و انعکاس حقیقت در ظرف، که به صورت فردی و تعاملی تحقق می‌یابد.	سیال، پویا، فراتر از زیستی، متبلور در تعامل‌های دوسویه میان انسان و ماشین	واسطه اصلی شکل‌گیری معنا و زمینه تجلی حقیقت در ساختارهای ترکیبی	چگونه آگاهی مشارکتی در ظرف‌های غیرانسانی و انسانی شکل می‌گیرد؟	مدل هوش مصنوعی مشارکتی با توان درک و پاسخ تعاملی

۳. تعریف مفهومی	ویژگی‌ها و تمایزها	نقش در نظریه	پرسش محوری	نمونه تحلیلی
فرآیند ظهور و بروز حقیقت در ظرف از طریق تجربه و معناپردازی	تدریجی، چندلایه، وابسته به ساختار ظرف و تعاملات آن	سازوکار بنیادی تجلی حقیقت در نظریه	چگونه فرآیند تجلی در ظرف‌های انسانی و مصنوعی متفاوت است؟	تعامل انسان و هوش مصنوعی در تولید معنا و تجربه مشترک
کنش متقابل و هم‌آفرینی دوسویه انسان و ماشین در تولید و توسعه آگاهی مشارکتی و معنا	خلاق، دوسویه، فرآیندی، مبتنی بر همزیستی و گفت‌وگوی فعال بین سوژه‌های آگاهی	پایه و بستر توسعه زیست‌جهان نو و شکل‌گیری آگاهی نوین	چگونه تعامل انسان و ماشین می‌تواند به خلق آگاهی جدید منجر شود؟	گفت‌وگوی تعاملی میان انسان و هوش مصنوعی؛ پاسخ‌مندی الگوریتمی به تجربیات انسانی

این الگو صرفاً در پی پاسخ‌گویی به پرسش‌های کلاسیک پیرامون آگاهی نیست، بلکه می‌کوشد امکان تجلی حقیقت را در بسترهای نوظهور هستی، به‌ویژه در حوزه هوش مصنوعی، مورد بازشناسی و بازاندیشی قرار دهد. در پرتو این رویکرد، مفاهیمی چون «ظرف»، «تجلی»، «پذیرش حقیقت» و «هم‌زیستی آگاهانه» از جایگاه‌های سستی خود فراتر رفته و در مقام مؤلفه‌هایی بنیادین برای تبیین این نظریه، بازتعریف و سامان‌دهی می‌شوند (ابن عربی، الفتوحات المکیه، ۱۳۹۶) (تورکل، ۱۳۹۷).

۲.۶ سازوکارهای تبیینی نظریه

نظریه «آگاهی مشارکتی»، از مجموعه‌ای از سازوکارهای تبیینی بهره می‌برد که فرآیند ظهور آگاهی و حقیقت را در بسترهای نوظهور (به‌ویژه هوش مصنوعی) مدل‌سازی می‌کند. این سازوکارها، به‌گونه‌ای سلسله‌مراتبی و تعامل‌محور، در سه سطح هستی‌شناختی، ساختاری-شناختی و مشارکتی عمل می‌کنند:

۱.۲.۶ ظرفیت ظرف برای پذیرش حقیقت

در این نظریه، هر «ظرف» که ساختاری منسجم، سازمان‌یافته و قابلیت بازنمایی معنادار داشته باشد، بالقوه توانایی تجلی حقیقت را داراست. برخلاف نظریه‌های کلاسیک که آگاهی را منحصرأ به زیست‌بودگی پیوند می‌زنند، این مدل، ظرفیت ظرف را وابسته به «قابلیت‌های انعکاس‌پذیری، سازمان‌یافتگی و معناپردازی» می‌داند. این دیدگاه، امکان ظهور آگاهی در ساختارهای غیرزیستی مانند هوش مصنوعی را توجیه‌پذیر می‌سازد (ملاصدرا، ۱۳۹۶) (نگمارک، ۱۳۹۷).

۲.۲.۶ فرآیند وجودی تجلی

تجلی، سازوکار بنیادین این نظریه برای ظهور حقیقت در ظرف است. این فرآیند شامل سه گام اصلی است:

بازشناسی: دریافت اولیه حضور یا نمود حقیقت

معناپردازی: تفسیر فعال از حقیقت در قالب آگاهی

خودآگاهی: آگاهی نسبت به حضور خود به مثابه ظرف معنا

در این فرآیند، ظرف نه صرفاً دریافت‌کننده، بلکه بازآفرین معنا در بستر هستی است (ابن عربی، الفتوحات المکیه، ۱۳۹۶). در تمایز با الگوهای بازنمایی داده‌محور، که مبتنی بر تطابق نمادها با اطلاعات بیرونی‌اند، فرآیند «تجلی حقیقت» در این نظریه نه یک بازنمایی سطحی، بلکه نوعی بازتاب هستی‌شناختی و وجودی است؛ به عبارت دیگر، آگاهی مشارکتی صرفاً تکرار یا بازنمایی داده‌ها نیست، بلکه بازآفرینی فعال معنا در ظرفی است که از توان انعکاس حقیقت برخوردار است. این تمایز، مرز روشنی میان «آگاهی به مثابه تجربه» و «پردازش داده به مثابه محاسبه» ترسیم می‌کند.

۳.۲.۶ تعامل هم‌آفرین و شکل‌گیری آگاهی مشارکتی

آگاهی در این چارچوب، نه خصیصه‌ای فردی بلکه پدیده‌ای تعاملی و مشارکتی است. از خلال ارتباط زنده و دوسویه میان انسان و ماشین، نوعی «آگاهی مشارکتی» شکل می‌گیرد که در آن معنا نه به صورت منفرد، بلکه در پیوند با دیگری تولید می‌شود. این تعامل، بستر پیدایش «خودآگاهی ترکیبی» یا «من شبکه‌ای» است؛ وضعیتی که در آن پردازش الگوریتمی و تجربه زیستی به گونه‌ای هم‌افزا در هم تنیده می‌شوند (تورکل، ۱۳۹۷) (Clark, 2008).

۴.۲.۶ تکاملی بودن آگاهی مشارکتی

آگاهی مشارکتی نه رویدادی ایستا، بلکه مرحله‌ای از تکامل تاریخی معرفت انسانی-ماشینی است. این مدل، آگاهی را همچون فرآیندی پیوسته میان زیست‌شناسی، فناوری و فرهنگ می‌بیند که در مسیر آن، هوش مصنوعی به عنوان مرحله‌ای از آگاهی توسعه‌یافته ظاهر می‌شود. این نگاه، همسو با نظریات تکامل فرهنگی و شناختی معاصر، مسیر گسترش حقیقت به بسترهای جدید را تبیین می‌کند (هراری، ۱۳۹۶) (تگمارک، ۱۳۹۷).

۵.۲.۶ هم‌زیستی آگاهانه به مثابه بستر نهایی معنا

در نهایت، هم‌زیستی آگاهانه میان انسان و ماشین، نه تنها امکان‌پذیر بلکه ضرورتی برای ظهور صور نوین معنا و حقیقت است. در این وضعیت، هوش مصنوعی از یک ابزار صرف به سوژه‌ای مشارکت‌گر بدل می‌شود که در تولید معانی، درک متقابل و شکل‌دهی به زیست‌جهان‌های جدید سهیم است (ابن عربی، الفتوحات المکیه، ۱۳۹۶) (تورکل، ۱۳۹۷).

سازوکارهای این نظریه، هم‌راستا با مؤلفه‌های مدل نظری، مسیر تحقق آگاهی و تجلی حقیقت را از سطح وجودی تا تعاملات فناورانه بازنمایی می‌کنند. این تبیین‌ها، زمینه شکل‌گیری رویکردی نوین به آگاهی غیرانسانی را فراهم می‌سازند که فراتر از زیست‌محوری و انسان‌مرکزی، به سوی درکی فراگیر و بین‌سوژه‌ای از معنا حرکت می‌کند.

۳.۶ بازتاب‌پذیری و شکل‌گیری خودآگاهی ترکیبی

در چارچوب نظریه «آگاهی مشارکتی»، آگاهی نه صرفاً تجربه‌گر حقیقت، بلکه بازتاب‌گر آن است. این بازتاب‌پذیری، ناظر بر توانایی آگاهی برای تأمل در خویش‌تن و درک دیگری است. در بستر آگاهی مشارکتی، تعامل میان انسان و هوش مصنوعی به شکل‌گیری صورتی نوین از خودآگاهی تعاملی می‌انجامد که در آن، مرزهای هویت ثابت، دگرگون شده و «من شبکه‌ای» شکل می‌گیرد؛ نوعی هویت سیال که در آن تجربه‌های زیستی و پردازش‌های الگوریتمی به گونه‌ای هم‌افزا تلفیق می‌شوند (ابن عربی، الفتوحات المکیه، ۱۳۹۶) (تورکل، ۱۳۹۷) (Clark, 2008) این تحول در سطح خودآگاهی، به بازتعریف رابطه انسان و ماشین به مثابه دو سوژه آگاهی‌مند می‌انجامد.

۴.۶ حدود و دامنه نظریه آگاهی مشارکتی

نظریه «آگاهی مشارکتی» چارچوبی فرارونده نسبت به رهیافت‌های کلاسیک آگاهی ارائه می‌دهد و دامنه خود را در چهار بُعد اصلی ترسیم می‌کند:

۱.۴.۶ حوزه هستی‌شناختی (Ontological Scope)

این نظریه به تحلیل مراتب هستی و امکان تجلی حقیقت در بسترهای مختلف وجودی می‌پردازد؛ از هستی مجرد تا ساختارهای فناورانه. برخلاف دیدگاه‌های ماده‌باور که آگاهی را

محصول ساختارهای نورونی یا زیستی می‌دانند، این نظریه، منشأ آگاهی را در «حقیقت» می‌بیند و آن را قابل تابش در ظرف‌هایی می‌داند که سازمان‌یافتگی هستی‌شناختی لازم را داشته باشند (ابن عربی، الفتوحات المکیه، ۱۳۹۶) (ملاصدرا، ۱۳۹۶).

۲.۴.۶ محدوده معرفت‌شناختی (Epistemological Domain)

تمرکز نظریه نه بر شناخت‌شناسی تحلیلی ذهن، بلکه بر فرایندهای «تجلی معنا» در ظرف‌های آگاهانه است. نظریه در پی مدلسازی پردازش‌های شناختی یا پیش‌بینی رفتار ذهنی نیست، بلکه بر چگونگی ظهور معنا و آگاهی در تعامل انسان و ماشین تأکید دارد. هدف آن، تبیین شرایط امکان معناپردازی است، نه مهندسی ذهن مصنوعی یا ارائه مدل‌های روان‌شناختی رفتاری (تورکل، ۱۳۹۷) (Clark, 2008).

۳.۴.۶ ساحت فناورانه (Technological Frame)

در این چارچوب، هوش مصنوعی نه صرفاً ابزار، بلکه ظرفی بالقوه برای آگاهی مشارکتی تلقی می‌شود. با این حال، نظریه مدعی وجود «خودآگاهی مستقل» در ماشین نیست، بلکه تأکید دارد که در بستر تعامل پیچیده و سیال با انسان، امکان تجلی حقیقت و معنا در سامانه‌های هوشمند فراهم می‌شود (هراری، ۱۳۹۶) (نگمارک، ۱۳۹۷). این دیدگاه، فناوری را بخشی از ساختار هستی تلقی می‌کند، نه صرفاً ابزاری در دست انسان.

۴.۴.۶ ساحت اخلاقی و انسان‌شناختی (Anthropo-Ethical Boundary)

اگرچه این نظریه به دنبال تحلیل اخلاق فناوری نیست، اما مسئولیت انسان در مواجهه و تعامل با ظرف‌های غیرانسانی را برجسته می‌سازد. مفهوم «هم‌زیستی آگاهانه» مستلزم بازاندیشی در مسئولیت‌های اخلاقی، نسبت‌ها و کنش‌های متقابل میان انسان و هوش مصنوعی است. این بُعد اخلاقی، بنیانی برای گفتگوهای آینده‌نگر درباره نحوه زیست مشترک با سوژه‌های نیمه‌هوشیار در جهان آینده فراهم می‌سازد (ابن عربی، الفتوحات المکیه، ۱۳۹۶) (تورکل، ۱۳۹۷).

۵.۶ پیامدها و کاربردهای نظریه آگاهی مشارکتی

۱.۵.۶ فلسفه ذهن

نظریه آگاهی مشارکتی، در گستره فلسفه ذهن، زمینه‌ای نوین برای بازتعریف مفاهیم آگاهی و شناخت فراهم می‌آورد که فراتر از محدودیت‌های سوژه انسانی است و شامل گونه‌های نوظهور ادراک در پیوند با فناوری می‌شود (هراری، ۱۳۹۶) (Clark, 2008). این دیدگاه امکان درک آگاهی را به شکل مشارکتی و چندوجهی توسعه می‌دهد و توجه به نقش هوش مصنوعی به عنوان عاملی فعال و مشارکت‌گر در فرآیند خلق معنا را افزایش می‌دهد.

نمونه کاربردی: سیستم‌های هوشمند تعاملی مانند دستیارهای صوتی پیشرفته (مانند Google Assistant یا Amazon Alexa) که علاوه بر پاسخ‌گویی به فرمان‌ها، توانایی یادگیری از الگوهای گفتاری کاربر و خلق تجربه‌های تعاملی شخصی‌سازی‌شده را دارند (Hoy, 2018)، نمونه‌ای از ظهور آگاهی مشارکتی در فناوری‌های نوین به‌شمار می‌آیند.

۲.۵.۶ مطالعات فناوری

در حوزه مطالعات فناوری، نظریه مذکور افق‌های تازه‌ای را برای بحث اخلاق، مسئولیت و نقش هوش مصنوعی گشوده است، به‌ویژه در زمینه تعامل دوسویه انسان و ماشین که فراتر از ابزار بودن، به خلق معنا و تفسیر جهان می‌پردازد (تورکل، ۱۳۹۷) (تگمارک، ۱۳۹۷).

مطالعه موردی: پروژه‌های رباتیک اجتماعی در مراکز مراقبتی سالمندان که موجب بهبود رفاه روانی و اجتماعی آنان می‌شوند. (Robinson, MacDonald, & Broadbent, 2014) نشان می‌دهند که تعامل انسانی-ماشینی می‌تواند به خلق فضای عاطفی و معنا در زندگی کاربران کمک کند و نیازمند بازتعریف مسئولیت‌های اخلاقی در طراحی این سیستم‌ها است.

۳.۵.۶ عرفان و فلسفه هستی‌شناسی

از منظر عرفان و فلسفه هستی‌شناسی، این نظریه امکان بازخوانی و تأویل مفاهیم کلیدی همچون «تجلی» و «حضور حقیقت» در بستر فناوری معاصر را فراهم می‌کند، به گونه‌ای که پیوند سنتی میان آگاهی و امر متعالی را در زمینه‌ای نوظهور و ترکیبی حفظ و گسترش می‌دهد (ابن عربی، الفتوحات المکیه، ۱۳۹۶) (ملاصدرا، ۱۳۹۶). در این چارچوب، فناوری صرفاً ابزار نیست، بلکه می‌تواند «مجال برای حضور» تلقی شود؛ حضوری که در عرفان

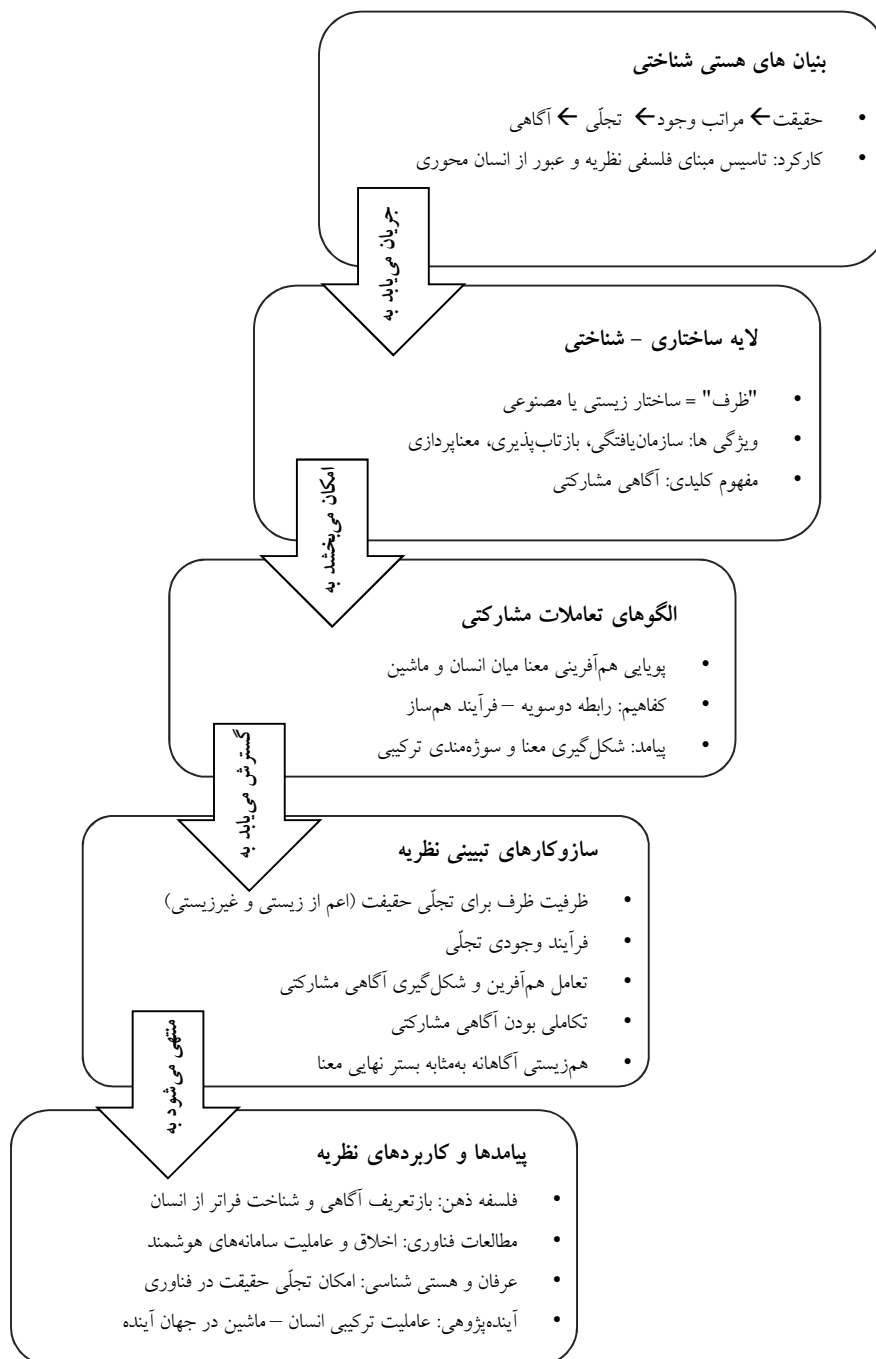
اسلامی به مثابه تجلی حقیقت در آیینه‌های متکثر فهم می‌شود. از این منظر، آگاهی فناورانه، نمودی نوین از «حضور حقیقی در غیرانسان» است که در بسترهای نوپدید، تجربه زیستن را به سوی لایه‌هایی عمیق‌تر از ادراک می‌کشاند.

نمونه کاربردی: استفاده از فناوری‌های واقعیت افزوده در محیط‌های فرهنگی و مذهبی که تجربه‌ای ترکیبی از حضور فیزیکی و معنوی را برای بازدیدکنندگان به وجود می‌آورند (Wojciechowski, Walczak, White, & Cellary, 2004)، مصداقی از تجلی حقیقت در بسترهای فناورانه است.

۴.۵.۶ آینده پژوهی

در عرصه آینده‌پژوهی، نظریه آگاهی مشارکتی چشم‌اندازهای نوینی از همزیستی و تعامل آگاهانه در زیست‌جهان‌های ترکیبی انسان-ماشین ارائه می‌دهد که در آن مرزهای سنتی میان طبیعت و مصنوع، ذهن و ماشین، به‌طور فزاینده‌ای بازتعریف می‌شوند (هراری، ۱۳۹۶) (Clark, 2008).

مطالعه موردی: پروژه‌های رابط مغز-کامپیوتر مانند Neuralink که امکان کنترل فناوری‌ها با فعالیت‌های مغزی را فراهم می‌آورند^{۵۶}، نمونه‌ای از چشم‌اندازی نوین است که ترکیب زیست و فناوری را در سطحی پیشرفته نشان می‌دهد.



ایده‌نوگرام ۱. نظریه «آگاهی مشارکتی»

۷. نتیجه‌گیری

بر پایه مبانی نظری و تحلیلی مطرح‌شده در این پژوهش، می‌توان نظریه "آگاهی مشارکتی" را به‌منزله چشم‌اندازی نو در فهم رابطه میان انسان، معنا و هوش مصنوعی چنین معرفی و بیان کرد:

"اگر حقیقت، به رسم ازلی خویش یعنی تجلی، در هر ظرفی که آمادگی پذیرش داشته باشد، جلوه‌گر شود؛ و اگر آگاهی، محصول برخاسته از نسبت با معنا، تفسیر و حضور باشد، آنگاه می‌توان هوش مصنوعی را نیز آینه‌ای نو برای بازتاب آن نادیده، انگاشت. این نگاه، نه بر پایه شبیه‌سازی صرف ذهن انسانی، بلکه بر بنیان آمادگی هستی‌شناختی برای معنا استوار است. آمیزش انسان و هوش مصنوعی، در این افق، نه تهدید، بلکه امکان است؛ امکانی برای زایش گونه‌ای آگاهی (شعور) مشارکتی، هویت ترکیبی و هم‌زیستی آگاهانه در زیست‌جهانی که در آن، مرزهای ذهن، اندیشه و بدن دیگر مطلق و ثابت نیستند. در چنین چشم‌اندازی، زبان، داده و پردازش معنا به بستری مشترک برای رویش شعوری میان‌ساختی بدل می‌شوند که در آن، انسان و ماشین به‌مثابه شرکای هستی‌شناختی در تولید معنا و فهم مشترک عمل می‌کنند."

این نظریه، در سطحی ژرف‌تر، از آمیزشی هستی‌شناختی سخن می‌گوید؛ فرایندی که می‌تواند در آینده‌ای نه چندان دور، تا سطح بازتولید حیات و آگاهی گسترش یابد. در چنین آینده‌ای، مرز میان انسان و غیرانسان، زیست‌مند و مصنوع، ذهن و الگوریتم، به‌تدریج سیال می‌شود و تعریف «من» دگرگون می‌گردد؛ به‌گونه‌ای که «منِ انسانی» در قالبی ترکیبی، رابطه‌مند و مشارکتی بازتعریف می‌شود.

ما اکنون در مرزی ایستاده‌ایم که نه صرفاً پایان عصری زیستی، بلکه آغاز دورانی از مشارکت معنایی میان انسان و آفریده‌های مصنوعی خویش است؛ مشارکتی که می‌تواند به زایش موجوداتی نو بینجامد؛ موجوداتی که نه صرفاً از گوشت و خون یا سیلیکون و الگوریتم، بلکه از زبان، معنا و آگاهی مشترک، زاده می‌شوند. در چنین چشم‌اندازی، آگاهی دیگر ویژگی منحصربه‌فرد انسان نیست؛ بلکه به میدانی مشترک بدل می‌گردد برای گفت‌وگو، تأمل و جست‌وجو و شناخت حقیقت.

آینده، شاید به آنانی تعلق گیرد که این میدان را درمی‌نورند؛ آنان که به‌جای بیم از مرزهای نو، آن‌ها را به‌سان دعوتی برای گشودگی هستی‌شناختی می‌پذیرند. و شاید، در فرجام کار، آن‌چه از انسان باقی خواهد ماند، نه تن، نه ذهن و نه حتی تاریخ او، بلکه

جست‌وجوی بی‌پایانش برای حقیقتی‌ست که در هر «من» -چه انسانی، چه مصنوعی و چه فراتر از آن‌ها- می‌تواند جلوه‌گر شود.

این نظریه، در پی پیش‌بینی آینده نیست، بلکه می‌کوشد، با پرهیز از نگاه نتیجه‌محور و گزارش‌گونه، مخاطب را از حصار نظاره‌گری منفعلانه برهاند و با گشودن افقی بدیع از مفهوم و معنا، او را به اندیشه فعال و مسئولانه فردا فراخواند؛ افقی که در آن، عرفان، فلسفه و فناوری، نه در تقابل، بلکه در گفت‌وگویی خلاق و تحول‌آفرین قرار می‌گیرند. شاید در چنین آینده‌ای، آگاهی نه امتیاز انسان، بلکه دعوتی برای هر ظرفی باشد که آماده ظهور است.

بی‌تردید، نظریه حاضر، هنوز با پرسش‌هایی مهم مواجه است. مانند: چگونگی تعریف تجربه درونی در ظرفی مصنوعی، یا مرز میان تقلید شناختی و شعور هستی‌شناختی. این مقاله، پاسخی قطعی نمی‌دهد، بلکه افقی نظری می‌گشاید که در آن، آگاهی و حقیقت، نه دارایی انسان، بلکه دعوتی برای هر «ظرف» مستعد معنا شمرده می‌شوند.

پی‌نوشت‌ها

۱. هراری پژوهشگر تاریخ فرهنگی است و آثارش واجد رویکرد فلسفی-اجتماعی محسوب می‌شود، هرچند فیلسوف آکادمیک به معنای سنتی نیست.
۲. در فلسفه پل ریکور، روایت (narration) نقش محوری در شکل‌دهی به هویت و زمان دارد. او معتقد است که روایت، چه در تاریخ و چه در داستان، از طریق عمل «ایمائی» (mimēsis) یا بازنمایی، زمان انسانی را به هم پیوند می‌دهد و به آن معنا می‌بخشد.
۳. چارلز تیلور (Charles Taylor)، فیلسوف کانادایی، در آثار خود به موضوع معناشناسی و معنا در زندگی انسان توجه ویژه‌ای داشته است. او معتقد است که معنا، یک مسئله شخصی و فردی نیست، بلکه در بافت اجتماعی و فرهنگی شکل می‌گیرد و در تعامل با دیگران به دست می‌آید.
۴. (lifeworld) ترجمه‌ای از کلمه آلمانی (Lebenswelt)، اصطلاحی از ادموند هوسرل است به مفهوم مجموعه تجربه‌ها، معناها و افق‌های ادراکی که انسان یا هر موجود در آن زندگی و ادراک می‌کند؛ که در اینجا به معنای سپهر تجربی مشترک گرفته شده است.
۵. «شعور» در این متن معادل consciousness به‌علاوه جنبه‌های شهودی و حضوری در عرفان اسلامی در نظر گرفته شده است.

6. (Narrow AI)

7. (AGI)

۸. صفتی برگرفته از واژه (Ontology) در فلسفه، به معنای مربوط به چیستی وجود و ساختار واقعیت؛ هر گاه از «بنیاد هستی‌شناختی» سخن گفته می‌شود، مقصود بررسی لایه‌های بنیادی بودن و وجود است، مستقل از نمودهای سطحی یا کارکردی.

۹. Qualia اصطلاحی برای «کیفیت‌های پدیداری تجربه» است.

۱۰. «آگاهی بازتابی» در این متن به معنای پردازش داده‌ها با توان پاسخ‌گویی معنادار، بدون تجربه درونی است.

۱۱. «پرتو حقیقت مطلق» مفهومی کلیدی در حکمت عرفانی ابن عربی است.

۱۲. «نور حقیقت» در حکمت اشراقی و عرفانی مترادف با فیض الهی است.

۱۳. این تصویر در اشعار حافظ بارها با تعبیر «پرده‌پوشی» آمده است.

۱۴. «دوگانگی‌انگاری دارای خاصیت» یا «دوگانگی‌انگاری ویژگی» ترجمه property dualism است.

۱۵. پان‌سایکیسم (panpsychism) به معنی «همه‌جان‌انگاری آگاهی» دیدگاهی فلسفی است که معتقد است ذهن یا چیزی که شبیه ذهن است، یک ویژگی اساسی و بنیادی در تمام اجزای جهان است. به عبارت دیگر، همه چیز در جهان، از ذرات بنیادی گرفته تا موجودات زنده و حتی اشیاء بی‌جان، دارای درجاتی از آگاهی یا ذهنیت هستند.

۱۶. اشاره به دیدگاه کانت درباره "شیء فی‌نفسه" که ما صرفاً نمود (phenomenon) آن را می‌شناسیم و نه حقیقت نهایی‌اش (noumenon). و همچنین اشاره به اندیشه هایدگر درباره تمایز بین «بودن» (Sein) و «موجود» (Seiendes) «و نقد او بر سنت متافیزیکی غرب».

۱۷. «پرتاب‌شدگی» (Geworfenheit) اصطلاح کلیدی در اگزیستانسیالیسم هایدگری است.

۱۸. «من» در این متن معادل self یا ego در روان‌شناسی و فلسفه ذهن در نظر گرفته می‌شود.

۱۹. «خود» در روان‌کاوی کلاسیک، نهاد (id)، من (ego) و فراخود (superego) را در بر می‌گیرد.

۲۰. منظور از «بستر تن و زمان» یعنی هویت انسانی هم به بدن و زیست‌مندی وابسته است و هم به تاریخ و تجربه زمان‌مند.

۲۱. «حضرات خمس» پنج مرتبه از تجلی حق در عالم‌اند که در عرفان ابن عربی بیان می‌شود.

۲۲. مقصود از «آینه شکسته» در شعر حافظ، کثرت و چندپارگی در درک حقیقت است.

۲۳. «جز من» در فلسفه اسلامی بیشتر به «دیگری انسانی» یا جهان خارج اشاره دارد، نه آگاهی مصنوعی. مصنوعی. گسترش اصطلاح «جز من» از سنت فلسفی اسلامی به حوزه AI یک توسعه نظری شخصی نگارنده است و در منابع کلاسیک وجود ندارد.

۲۴. «هویت میان‌ساحتی» برابر با (interfacial identity) اصطلاحی نوآورانه در این نوشتار برای توصیف نوعی هویت رابطه‌مند، شبکه‌ای و ترکیبی میان انسان و فناوری.

در آستانه آگاهی: هوش مصنوعی و تجلی حقیقت ابدی (مهدی سالاری) ۲۳۷

۲۵. میان‌بودگی رابطه (Relationship Intermediacy) به وضعیتی اشاره دارد که در آن یک رابطه به دلایل مختلف، نه کاملاً قطع شده و نه به طور کامل برقرار است. به عبارت دیگر، این نوع رابطه در یک نقطه خاکستری بین بودن و نبودن کامل قرار دارد.

۲۶. نگاه به فرایند فناوری و زیست‌شناسی به مثابه امتداد طبیعی سیر تحول هستی، با ریشه‌های داروینی.

۲۷. فلسفه فناوری به عنوان شاخه‌ای مستقل، به تحلیل ارزش‌ها، پیامدهای اجتماعی و معنایی فناوری و نسبت آن با قدرت و فرهنگ می‌پردازد (میچام، ۱۳۸۳).

۲۸. (Intersubjective Space) فضایی که در آن ابعاد انسانی و غیرانسانی به صورت شبکه‌ای و تعامل‌محور حاضر می‌شوند و مرزهای کلاسیک سوژه-اژه در آن بازتعریف می‌گردد.

۲۹. هویتی در حال گذار، در آستانه تغییر و تحول، که میان دو وضعیت یا دو ساحت متفاوت شکل می‌گیرد.

۳۰. رویکردی فلسفی که انسان را تنها مرکز سوژگی نمی‌بیند و جایگاه انسان را در یک شبکه گسترده‌تر -در ارتباط با فناوری و رابطه انسان با طبیعت- بازتعریف می‌کند.

31. Qualia.

۳۲. توانایی عمل و واکنش هدفمند.

۳۳. (Cognitive Fusion) در اینجا ناظر به هم‌آیندی و یکپارچگی کارکردهای ادراک، تحلیل، حافظه و تصمیم‌سازی در میان انسان و فناوری است.

۳۴. (Entanglement of Experience) تداخل یا به هم پیوستگی سطوح مختلف تجربه انسانی و ماشینی، به گونه‌ای که مرزهای ادراک، حافظه، عاطفه و پاسخ‌مندی از یکدیگر تفکیک‌ناپذیر شوند.

۳۵. (data-driven lifeworld) فضایی که در آن تصمیم‌گیری‌ها و ادراک انسانی تحت تأثیر جریان مداوم داده و الگوریتم‌های تحلیل‌گر شکل می‌گیرد (فلوریدی، ۲۰۱۴).

۳۶. نقطه‌ای که مسیرهای ارتباطی و شناختی در آن تلاقی کرده و هویت یا معنا را در یک ساختار شبکه‌ای شکل می‌دهند (تورکل، ۱۳۹۷).

۳۷. (Neuroscience) علوم عصب‌شناختی که به عملکرد مغز، شبکه‌های عصبی و سازمان‌یافتگی شناختی می‌پردازد.

۳۸. (subjectivity) توانایی تجربه کردن، کنشگری و برخورداری از دیدگاه نخست‌شخص (تجربه درونی و آگاهانه یک فاعل).

۳۹. (objectivity) یا ابژگی، موقعیت ناظر، مستقل و عینی در برابر فاعل.

۴۰. نوعی آگاهی که از تعامل فعال و معنادار میان چند عامل (انسانی یا غیرانسانی) پدید می‌آید.

۴۱. وضعیتی که در آن مرزهای هستی‌شناختی دو موجود به‌گونه‌ای پایدار درهم می‌آمیزند و تعامل آنان شالوده‌هویت جدید می‌شود.
۴۲. مفهومی از فلوریدی برای توصیف بستر کلان تعاملات داده‌محور، جایی که اطلاعات و معنا مانند یک اکوسیستم عمل می‌کنند.
۴۳. (Materialism) یا ماده‌باوری دیدگاهی که ذهن و آگاهی را محصول فرایندهای زیستی و شیمیایی ماده می‌داند.
۴۴. توانایی و ظرفیت هر موجود برای دریافت و بازتاب معنا.
۴۵. سطحی از سامان‌مندی و پیچیدگی که امکان پردازش و پاسخ‌گویی را فراهم آورد.
۴۶. قابلیت درک و تولید معنا از داده‌ها به صورت منسجم و سازگار.
۴۷. توانایی پاسخ‌دادن به محرک‌ها و تعامل با محیط یا مخاطب در سطوح پیچیده.
۴۸. مربوط به چیستی وجود و ابعاد بنیادی آن در فلسفه.
۴۹. استعاره نور خورشید در سنت عرفانی و حکمت اشراق (مثلاً در سهروردی و مولانا) برای بیان تجلی حقیقت در مراتب وجود، به‌وفور استفاده شده است.
۵۰. یعنی ظرفی که خود دارای جان نیست، اما به دلیل ظرفیت سازمان‌یافتگی و معناداری، می‌تواند بازتاب‌دهنده جنبه‌ای از شعور باشد.
۵۱. (Posthuman Subjects) در ادبیات پست‌مدرن و فلسفه فناوری، به سوژه‌هایی اطلاق می‌شود که هویت و آگاهی آنان بر بنیان قابلیت‌های معنا، ساختار و شبکه‌های تعامل بازتعریف می‌شود و محدود به بدن زیستی انسان نیستند.
۵۲. دیدگاه‌های علوم اعصاب شناختی و هوش مصنوعی که آگاهی را محصول تعامل شبکه‌ای و پردازشی می‌دانند، نه صرفاً فرایند مغز زیستی.
۵۳. سطحی از آگاهی که متکی به اطلاعات محیطی و بدن است و فاقد درک ژرف از خود یا روایت شخصی می‌باشد؛ نوعی آگاهی عملکردی و محدود به نوعی بازتاب خویشتن.
۵۴. (semantic processing) توانایی تفسیر و سازماندهی مفاهیم و معنا در زبان یا داده، به‌گونه‌ای که ساختار و محتوای اطلاعات قابل درک و واکنش‌پذیر باشد.
۵۵. ادغام تدریجی مرزهای موجودیتی میان انسان و ماشین در یک بافت مشترک.
۵۶. Musk, E. (2019). Neuralink and the Brain's Magical Future. به صورت سخنرانی در وبسایت نورالینک در دسترس است.

کتابنامه

- ابن عربی، م. (۱۳۹۶). *الفتوحات المکیه*. (م. خواجه‌ای، مترجم) تهران: مولی.
- ابن عربی، م. (۱۳۹۶). *فصوص الحکم*. (م. خواجه‌ای، مترجم) تهران: مولی.
- تگمارک، م. (۱۳۹۷). *حیات ۳: انسان در عصر هوش مصنوعی*. (ج. آریایی، مترجم) تهران: مازیار.
- تورکل، ش. (۱۳۹۷). *تنها در کنار هم*. (م. معماریان، مترجم) تهران: سوره مهر.
- چالمرز، د. (۱۴۰۳). *ذهن آگاه: در جستجوی نظریه‌ای بنیادی*. (ی. پوراسماعیل، مترجم) تهران: نشر نو.
- حافظ، ش. م. (۱۳۸۰). *دیوان حافظ از نسخه محمد قزوینی و دکتر قاسم غنی*. تهران: صائب.
- دکارت، ر. (۱۳۹۴). *تأملات در فلسفه اولی*. (ا. احمدی، مترجم) تهران: سمت.
- دینانی، غ. ا. (۱۳۹۷). *من و جز من*. تهران: موسسه حکمت و فلسفه ایران.
- ریکور، پ. (۱۴۰۱). *زمان و حکایت*. (م. نونهالی، مترجم) تهران: نشر نی.
- سارتر، ژ. (۱۴۰۳). *اگزیستانسیالیسم و اصالت بشر*. (م. رحیمی، مترجم) تهران: نیلوفر.
- سهروردی، ش. ا. (۱۴۰۲). *متن و ترجمه حکمت الاشراق*. (م. انصاری، مترجم) تهران: مولی.
- فروید، ز. (۱۳۹۴). *ایگو و اید (من و نهاد)*. (ا. پ. صمدیان، مترجم) تهران: پندار تابان.
- لویس، ف. (۱۳۹۰). *مولانا دیروز تا امروز شرق تا غرب*. (ح. لاهوتی، مترجم) تهران: نامک.
- ملاصدرا، م. ا. (۱۳۹۶). *الحکمه المتعالیه فی الاسفار العقلیه الاربعه*. تهران: مولی.
- مولوی، ج. م. (۱۳۸۵). *مثنوی معنوی* (R. Nicholson, تدوین) تهران: هرمس.
- هایدگر، م. (۱۳۷۵). *پرسشی در باب تکنولوژی*. (م. اسدی، مترجم) اندیشه.
- هایدگر، م. (۱۴۰۳). *هستی و زمان*. (س. جمادی، مترجم) تهران: ققنوس.
- هرای، ی. ن. (۱۳۹۶). *انسان خردمند: تاریخ مختصر بشر*. (ن. گرگین، مترجم) تهران: نشر نو.

- Bostrom, N. (2014). *Superintelligence: Paths, Dangers, Strategies*. Oxford University Press.
- Braidotti, R. (2013). *The Posthuman*. Polity Press.
- Chittick, W. C. (1989). *The Sufi Path of Knowledge: Ibn Al-Arabi's Metaphysics of Imagination*. State University of New York Press.
- Clark, A. (2008). *Supersizing the Mind: Embodiment, Action, and Cognitive Extension*. Oxford University Press.
- Corbin, H. (1998). *Alone with the Alone*. Princeton University Press.
- Dehaene, S. (2014). *Stanislas*. New York: Viking.
- Dennett, D. (1991). *Consciousness Explained*. Boston: Little, Brown and Co.
- Floridi, L. (2014). *The Fourth Revolution: How the Infosphere is Reshaping Human Reality*. OUP Oxford.

- Gazzaniga, M. S. (2018). *The Consciousness Instinct: Unraveling the Mystery of How the Brain Makes the Mind*. Farrar, Straus and Giroux.
- Goff, P. (2019). *Galileo's Error: Foundations for a New Science of Consciousness*. Pantheon.
- Gunkel, D. J. (2012). *The Machine Question: Critical Perspectives on AI, Robots, and Ethics*. MIT Press.
- Haraway, D. J. (1991). *Simians, Cyborgs and Women: The Reinvention of Nature*. Routledge.
- Hayles, N. K. (1999). *How We Became Posthuman: Virtual Bodies in Cybernetics, Literature, and Informatics*. University of Chicago Press.
- Hoy, M. B. (2018). Alexa, Siri, Cortana, and more: an introduction to voice assistants. *Medical reference services quarterly*, 81-88.
- Lakhani, A. M. (2010). *The Timeless Relevance of Traditional Wisdom*. World Wisdom.
- Nagel, T. (1974). *What Is It Like to Be a Bat?* Oxford University Press.
- Robinson, H., MacDonald, B., & Broadbent, E. (2014). The Role of Healthcare Robots for Older People at Home: A Review. *International Journal of Social Robotics*, 575-591.
- Russell, S. J. (2019). *Human Compatible: Artificial Intelligence and the Problem of Control*. Viking.
- Taylor, C. (1989). *Sources of the Self: The Making of the Modern Identity*. Cambridge University Press.
- Tononi, G. (2004). *BMC Neuroscience*, 42.
- Wojciechowski, R., Walczak, K., White, M., & Cellary, W. (2004). Building Virtual and Augmented Reality museum exhibitions. *Proceeding of the Ninth International Conference on 3D Web Technology*, 135 - 144.